

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη
Νίκος Καραπιδάκης
Τζελίνα Χαρλαύτη
Θεοδόσης Πυλαρινός

Επιμέλεια έκδοσης
Θεοδόσης Πυλαρινός

Καλλιτεχνική επιμέλεια
Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Εκτύπωση
FOTOLIO + TYPICON A.E.

Βιβλιοδεσία
Ροδόπουλος - Ηλιόπουλος Α.Ε.

Εικόνα εξωφύλλου:
De Stadt Korfu; eertyts Korcyra in't Verschiet,
Dapper 1688. Χαλκογραφία της πόλης της Κέρκυρας,
Scrapbooks Φ 50, v.1, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη,
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας.

ISSN: 1791-289X

© 2007: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ριζοσπαστών Βουλευτών 7, 49 100 Κέρκυρα

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ιωάννη Θεοτόκη 72, 491 00 Κέρκυρα
Τηλ.: 26610 87 330, 87 331

ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΒΑΚΟΥΦΙΩΝ
ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ,
15ος-16ος ΑΙΩΝΑΣ

Ο ρόλος των μουσουλμανικών ευαγών ιδρυμάτων – βακουφίων – στην ανάπτυξη των αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει υπάρξει αντικείμενο εκτεταμένων μελετών. Σ' αυτές κατεδείχθη εν πρώτοις ο ρόλος τους στην πολεοδομική ανασυγκρότηση πόλεων ή στην εξαρχής ανάπτυξη οικισμών που κατέληξαν να γίνουν κωμοπόλεις ή πόλεις, και σε δεύτερη φάση – και σημαντικότερη – στην οικονομική ανάπτυξή τους. Το βακούφι για τους μεν μουσουλμάνους αποτέλεσε αφενός τρόπο έκφρασης της επιβεβλημένης από το Κοράνι φιλανθρωπίας και αφετέρου τρόπο εξασφάλισης της περιουσίας σ' ένα ρευστό περιβάλλον όσον αφορά στην άσκηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων για τη δε κρατική εξουσία το βακούφι συμπλήρωνε το κενό της μη ενασχόλησής της με τα δημόσια έργα. Αμφότεροι επομένως επωφελήθηκαν από τον θεσμό, σε πνευματικό-θρησκευτικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, κυρίως όμως επωφελήθηκαν από τον κοινωνικό χαρακτήρα των βακουφίων οι υπήκοοι του σουλτάνου, μουσουλμάνοι και μη.¹

Το βακούφι αποτελεί το αντικείμενο εκείνο, η κυριότητα του οποίου ανήκει στον Θεό και τα έσοδα που προκύπτουν από τη χρήση και την εκμετάλλευσή του διατίθενται σε κοινωφελείς σκοπούς, όπως την ίδρυση τεμενών (cami, mescid), ιεροδιδασκαλείων (medrese), μουσουλμανικών μοναστηριών (zaviye), σχολείων αλλά και κατασκευή γεφυρών, βιβλιοθηκών κ.ά. Το βακούφι επομένως είναι αντικείμενο που έχει αφιερωθεί από φυσικό πρόσωπο και από

1. Για το βακούφι γενικά βλ. J.R. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden 1987. B. Yediyıldız, *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie*, Άγκωρα 1990. V. Moutafchieva, *Le Vakif - Un aspect de la structure socio-économique de l'empire ottoman (XVe-XVIIe s.)*, Σόφια 1981. Β. Μουταφτσιεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, Αθήνα 1990. E. Balta, *Les Vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Αθήνα 1995. G. Baer, «The Waqf as a Prop for the Social System (Sixteenth - Twentieth Centuries)», *Islamic Law and Society* 4 (1997) 264-297. M. Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the 7th Century to the Present*, Κωνσταντινούπολη 2000. A. Singer, *Constructing Ottoman Beneficence. An Imperial Soup-Kitchen in Jerusalem*, Νέα Υόρκη 2002, σ. 15-37. Για την προσαρμογή της χριστιανικής αφιερωματικής πρακτικής στο νομικό πλαίσιο του μουσουλμανικού βακουφίου βλ. J.C. Alexander, «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1558-1569», *Mount Athos in the 14th and 16th Centuries: Athonica Symeikta* 4 (1997) 149-200.

την χρήση του ωφελούνται φυσικά πρόσωπα. Για τον σκοπό αυτό μπορούσε να αφιερωθεί ακίνητη και κινητή περιουσία, ζώα, αλλά και χρήματα.

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μετατροπή περιουσίας σε βακούφι ήταν ο αφιερωτής να είναι ενήλικας, πνευματικά υγιής, νομικά ελεύθερος και κύριος (malik) της περιουσίας. Ο τελευταίος όρος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη του θεσμού του βακουφίου στο οθωμανικό κράτος, καθώς μεγάλο μέρος των βακουφικών γαιών προέρχονταν από δημόσιες γαίες, αφήνοντας περιθώρια στην κεντρική εξουσία να ελέγχει – άλλοτε πολύ και άλλοτε λιγότερο – την οικονομική τους διαχείριση.² Όσον αφορά πάντως τα βακουφικά κτίσματα εντός των αστικών κέντρων, δεν ετίθετο θέμα εγκυρότητας ή μη της αφιέρωσης, καθώς οποιασδήποτε μορφής και χρήσης κτίσμα (αστικό και μη) αποτελούσε πλήρη ιδιοκτησία (mülk). Άλλωστε, με το σκεπτικό ότι και τα χρήματα αποτελούν mülk του κατόχου τους, έγιναν δεκτά από τους Οθωμανούς νομομαθείς τα χρηματικά βακούφια.

Η βακουφική περιουσία, θεωρητικά, ήταν αιώνια, αναπαλλοτρίωτη και μη ανακλητή, οι δε όροι του αφιερωτηρίου έγγραφου (vakfiye) δεν μπορούσαν να αλλάξουν. Υπήρχαν όμως περιπτώσεις που ο ιδρυτής μπορούσε να μεταβάλλει όρους που περιέχονταν στο αφιερωτήριο έγγραφο ή ακόμα να ανταλλάξει τμήμα ή ολόκληρη την αφιερωθείσα περιουσία (istibdal), εάν αυτό κρινόταν αναγκαίο για την επιβίωση του βακουφίου. Την ανταλλαγή της βακουφικής περιουσίας επέτρεπε η χανεφίτικη σχολή δικαίου (που ίσχυε στο οθωμανικό κράτος), ακόμα κι αν δεν υπήρχε σχετικός όρος στο αφιερωτήριο έγγραφο, με την έγκριση του σουλτάνου ή του εκπροσώπου του, καδή.³

Τη διοίκηση του ευαγούς ιδρύματος αναλάμβανε ο διαχειριστής (mütevel-i), τα καθήκοντα του οποίου ήταν η τήρηση των όρων που έθεσε ο αφιερωτής στο vakfiye, η διατήρηση και επαύξηση της βακουφικής περιουσίας, η επιστασία όσων απασχολούνταν στο βακούφι και η μισθοδοσία τους, η μίσθωση βακουφικής περιουσίας, η εποπτεία των συναλλαγών που αφορούσαν την τελευταία και η παροχή δανείων. Το έργο του διαχειριστή ελεγχόταν από τον επόπτη (nazir), ο οποίος συχνά ήταν ο τοπικός καδής. Αναλόγως με το μέγεθος του βακουφίου, υπήρχαν και άλλοι υπάλληλοι, όπως ο εισπράκτορας των εσόδων (cabi) και ο γραμματέας του βακουφίου (kâtib). Όλοι οι παραπάνω λάμβαναν ως μισθό ένα προσδιορισμένο στο αφιερωτήριο έγγραφο ποσοστό επί των εσόδων.⁴

2. Barnes, *ό.π.*, σ. 40–43.

3. Çizakça, *ό.π.*, σ. 16–21.

4. Yediyıldız, *ό.π.*, σ. 148–155

Τα βακούφια, τέλος, διακρίνονται σε φιλανθρωπικά (hayri) και σε οικογενειακά (ehlî). Στα φιλανθρωπικά, το σύνολο των εσόδων διατίθεται σε κοινωφελείς σκοπούς. Στην κατηγορία των οικογενειακών βακουφίων ο άμεσα ευεργετούμενος είναι ο ίδιος ο αφιερωτής, μετά το θάνατο του οποίου ευεργετούμενοι είναι οι απόγονοί του μέχρι την εξάλειψη της γενιάς και στη συνέχεια όσα άτομα προσδιορίζει ο ίδιος στο αφιερωτήριο έγγραφο (π.χ. οι απελεύθεροι δούλοι του). Όπως αναφέρεται παρακάτω, υπήρχαν περιπτώσεις όπου ο δικαιούχος των προσόδων ήταν αποκλειστικά ο ιδρυτής του βακουφίου, οπότε γίνεται λόγος για προσωπικό βακούφι. Επίσης ορισμένοι ερευνητές προσθέτουν και μία επιμέρους κατηγορία, τα ημι-οικογενειακά βακούφια, στα οποία ο ιδρυτής όριζε τον ίδιο και τους απογόνους του ως διοικητικούς ή θρησκευτικούς αξιωματούχους του βακουφίου, εξασφαλίζοντας έτσι μία τακτική μισθοδοσία, ενώ και το πλεόνασμα των εσόδων διανεμόταν μεταξύ των μελών της οικογενείας του αφιερωτή.⁵ Τόσο στα οικογενειακά/προσωπικά όσο και στα ημιοικογενειακά βακούφια, μετά την εξάλειψη της γενιάς των απογόνων ή/και αυτών που προσδιόρισε ο ιδρυτής ως άμεσα ευεργετούμενους, το βακούφι μετατρέπεται σε φιλανθρωπικό.

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για τα μελέτη των βακουφίων των Τρικάλων είναι τα λεπτομερή απογραφικά κατάστιχα ΤΤ 36 και ΤΤ 695. Και τα δύο καταγράφουν φορολογούμενες εστίες και έσοδα από το σαντζάκι των Τρικάλων, συμπεριλαμβανομένων των ευαγών ιδρυμάτων και της περιουσίας τους. Το πρώτο χρονολογείται το 1506, ενώ το δεύτερο αποτελεί κακογραμμένο αντίγραφο του κατάστιχου του 1569/70, το οποίο συντάχθηκε το 1602.⁶ Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκε το απογραφικό κατάστιχο του 1454/5, εκδιδόμενο από τους M. Delilbaşı και M. Arıkan,⁷ και περιλήψεις αποφάσεων που βρέθηκαν στα Κατάστιχα Σημαντικών Διαταγμάτων (Mühimme Defterleri).⁸ Ας σημειωθεί ότι τα κατάστιχα καταγράφουν τα ευαγή ιδρύματα και την περιουσία τους και όχι τον χρόνο ίδρυσής τους. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις καταγράφουν τον τρόπο οικονομικής διαχείρισης, έτσι όπως ορίστηκε από τον

5. Yediyıldız, *ό.π.*, σ. 21-25. Barnes, *ό.π.*, σ. 42. Βλ. επίσης και Singer, *ό.π.*, σ. 31, όπου απορρίπτεται ως «παραπλανητικός» ο διαχωρισμός των βακουφίων σε φιλανθρωπικά και οικογενειακά.

6. M. Kiel, «Das Türkische Thessalien Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanischen Quellen», στο *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, εκδ. R Lauer P. Schreiner, Γκότινγκεν 1996, σ. 123.

7. M. Delilbaşı και M. Arıkan, *Hicri 859 tarihli Süret-i defter-i sancak-i Tırhala*, τ. 1-2, Άγκυρα 2001.

8. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), ΤΤ 36, BOA ΤΤ 695, MD 19, 21.

ίδιο τον αφιερωτή, παραθέτοντας, στην ουσία, περιληπτικά τους όρους του αφιερωτηρίου. Τέλος, χρησιμοποιήθηκαν τρία μεταφρασμένα και επικυρωμένα αφιερωτήρια έγγραφα των σημαντικότερων βακουφίων των Τρικάλων, τα οποία εντοπίστηκαν στο συμβολαιογραφικό αρχείο του Αγαθάγγελου Ιωαννίδη στην Λάρισα και δημοσιεύθηκαν αρχικά από τον Επ. Φαρμακίδη και πιο πρόσφατα από τον Στ. Γουλούλη. Στο άρθρο χρησιμοποιείται η έκδοση του Στ. Γουλούλη.⁹

Μία τυπική περίπτωση πόλης της οθωμανικής επικράτειας στην ανάπτυξη της οποίας σημαντικό ρόλο έπαιξε ο θεσμός του βακουφίου είναι τα Τρίκαλα. Κατακτήθηκαν επί Bayezid Α', πιθανότατα το 1395–1396,¹⁰ όταν η Θεσσαλία είχε περάσει από την κυριαρχία των Σέρβων σ' αυτήν των Βυζαντινών μέσω της οικογενείας του Αλέξιου Άγγελου και στη συνέχεια του αδελφού του Μανουήλ. Μετά την κατάκτηση αποτέλεσαν έδρα του ομώνυμου σαντζακιού, καθεστώσ που διατήρησαν έως το 1770. Με βάση το λεπτομερές απογραφικό κατάστιχο του 1454/5 τα Τρίκαλα είχαν 545 φορολογούμενες εστίες, εκ των οποίων οι 285 ήταν χριστιανικές και οι 260 μουσουλμανικές¹¹ καθώς και οκτώ μουσουλμανικές συνοικίες, μία κοινότητα απελευθερών δούλων και 5 εστίες μουσουλμάνων στο χωριό Πετρόπορο. Οι χριστιανικές συνοικίες ήταν έξι, εκ των οποίων η μία κατοικούνταν από Αρβανίτες (mahalle-i Arnavudan).¹² Περίπου μισό αιώνα αργότερα, το 1506, τα Τρίκαλα είχαν συνολικά 675 φορολογούμενες εστίες (286 εστίες μουσουλμάνων και 370 χριστιανικές καθώς και 19 εστίες Εβραίων), σημειώνοντας αύξηση 25,7%. Στη δεκαετία του 1520–1530 τα Τρίκαλα είχαν 825 εστίες (301 μουσουλμανικές εστίες, 343

9. Στ. Γουλούλης, εκδ., *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανιδών (η ελληνική μετάφραση)*, Λάρισα 2003. Βλ. και Επ. Φαρμακίδη, *Η Λάρισα από των μυθολογικών χρόνων μέχρι της προσαρτήσεως αυτής εις την Ελλάδα (1881)*, Βόλος 1926, σ. 280–320.

10. «Tirhala», *Encyclopaedia of Islam*, 2η έκδοση, τ. Χ., σ. 539. «Tirhala», *Islam Ansiklopedisi*, τχ. 123, Άγκυρα 1972, σ. 249. Α. Σαββίδης, «Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 28 (1995) 40. Δ.Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, (ανατ.) Αθήνα 1974, σ. 37. Β. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία (από τον 14 έως τον 18 αιώνα)*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 33–34. Θ. Παλιούγκας, *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλινιά Τσελεμπή (1668)*, Λάρισα 2001, σ. 59 σημ. 227. Άλλοι υποστηρίζουν ότι η κατάκτηση έγινε το 1393–1394, D. Nicol, *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly*, London 1975, σ. 68. Για τα Τρίκαλα πριν την οθωμανική κατάκτηση βλ. J. Koder και F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini 1. Hellas und Thessalia*, τ. 1, Βιέννη 1976, σ. 277–278.

11. Στους υπολογισμούς των εστιών, μουσουλμανικών και χριστιανικών, συνυπολογίζονται και οι εστίες των χηρών και οι άγαμοι (mücerred).

12. Delilbaşı – Arkan, *ό.π.*, τ. 1, σ. 1–8. N. Beldiceanu – P. Ş. Năsturel, «La Thessalie entre 1454/55 et 1506», *Byzantion* 53/1 (1983) 121.

Ο φορολογούμενος πληθυσμός των Τρικάλων, 1505-1605 αιώνας

Αριθμός εστιών	1454-1455	1506	1520-1530	1569-1570
Χριστιανοί	285	370 ¹³	343	522 ¹⁴
Μουσουλμάνοι	260	286	301	456 ¹⁵
Εβραίοι	-	19	181	162 ¹⁶
Σύνολο εστιών και αγάμων	545	675	825	1.140

Πηγές: N. Beldiceanu - P.Ş. Năsturel, 121-122, Ö.L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres des recensement dans l'empire ottoman aux Xve et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958) 35, ΤΤ 695, 160-173.

χριστιανικές και 181 εβραϊκές) (αύξηση 20,4% από το 1506), ενώ το 1569/70 ο αριθμός των εστιών ανερχόταν σε 1.140 (334 μουσουλμανικές εστίες και 122 άγαμοι μουσουλμάνοι, 353 χριστιανικές εστίες, 122 άγαμοι χριστιανοί και 57 χήρες, και 111 εστίες Εβραίων, 18 άγαμοι και 33 χήρες) (αύξηση 36,8% σε διάστημα περίπου τεσσάρων δεκαετιών). Στο ίδιο κατάστιχο καταγράφηκαν 26 μουσουλμανικές συνοικίες, 8 χριστιανικές και 2 εβραϊκές.¹⁷

Η πρώτη μαρτυρία για την ίδρυση βακουφίου στα Τρίκαλα αποτελεί το αφιερωτήριο έγγραφο του Turahan, θ. 1456), Οθωμανού στρατηγού που, από τα λίγα που είναι γνωστά γι' αυτόν, γνωρίζουμε ότι συνέδεσε τ' όνομά του με την κατάκτηση της Θεσσαλίας και τμήματος του Μοριά.¹⁸ Το έγγραφο

13. Οι Beldiceanu και Năsturel μετρούν 318 χριστιανικές εστίες, 24 αγάμους και 28 χήρες, που το άθροισμά τους κάνει 370 και άρα το σύνολο των εστιών είναι 675 και όχι 685, όπως αναφέρουν.

14. Έχουν προστεθεί 10 χριστιανικές φορολογικές εστίες που καταγράφηκαν σε μουσουλμανικές συνοικίες καθώς και 2 εστίες χηρών επίσης σε μουσουλμανικές συνοικίες. Ο απογραφείας όμως, ενώ υπολογίζει στο συνολικό άθροισμα τις εστίες των χηρών, δεν κάνει το ίδιο με τις υπόλοιπες χριστιανικές εστίες που βρίσκονται σε μουσουλμανικές συνοικίες.

15. Δεν έχει υπολογιστεί ο αριθμός των ενήλικων αγάμων στη συνοικία του τζαμιού του Hamza bey λόγω φθοράς του εγγράφου.

16. Προστέθηκαν 3 εστίες Εβραίων σε μουσουλμανική συνοικία.

17. ΤΤ 695, σ. 160-173. Ενδεχομένως να υπάρχει μικρή διαφοροποίηση στον αριθμό των μουσουλμανικών εστιών εξαιτίας της διάβρωσης των σελίδων του καταστίχου. Ενίοτε και οι υπολογισμοί στο κατάστιχο είναι λανθασμένοι.

18. Βλ. «Turakhan beg», *Encyclopaedia of Islam*, τ. X, σ. 670. Σύμφωνα με τον Kiel, ο πατέρας

χρονολογείται το 1446 και σώζεται σε επικυρωμένη ελληνική μετάφραση του 1883 από το τουρκικό πρωτότυπο.¹⁹ Σ' αυτό αναφέρεται ότι ο Turahan ίδρυσε ένα συνοικιακό τέμενος «έξωθεν της πόλεως Τρικάλων», μαζί με άλλα ευαγή ιδρύματα στη Λάρισα (ένα συνοικιακό τέμενος [mescid], ένα ιεροδιδασκαλείο και ένα ζαβιγιέ). Για τη συντήρησή των ιδρυμάτων αυτών αφιέρωσε μία σειρά από εργαστήρια, μύλους, αμπέλια, οικόπεδα και οικίες που βρίσκονταν και στις δύο πόλεις²⁰ και παράλληλα καθόρισε τους όρους εκμετάλλευσής τους. Στο τέλος του εγγράφου προσδιορίζονται οι αρμοδιότητες των απασχολουμένων και οι υποχρεώσεις τους, ενώ το έγγραφο κλείνει με την παράδοση των βακουφίων στο διαχειριστή και με την τυπική φόρμουλα της εικονικής ανάκλησης της αφιέρωσης, για να επικυρωθεί αμέσως παρακάτω.²¹

Στο έγγραφο γίνεται λόγος και για άλλα αφιερώματα του Turahan bey στα Τρίκαλα, η αφιέρωση των οποίων είχε προηγηθεί. Πρόκειται για ένα συνοικιακό τέμενος εντός του φρουρίου της πόλης και ένα δεύτερο στη συνοικία «Γιουκδή»,²² ενώ αναφέρονται και δύο ζαβιγιέδες («κελλία»)²³

Η δομή του vakfiye του Turahan είναι η ίδια με τα υπόλοιπα αφιερωτήρια έγγραφα για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Το έγγραφο αυτό αποτελεί την πρώτη αποτύπωση του πολεοδομικού ιστού, σχεδόν 50 χρόνια μετά την κατάκτηση των Τρικάλων. Γύρω από το τέμενος που βρισκόταν την εποχή εκείνη έξω από την πόλη, διαμορφώθηκε στη συνέχεια το οικονομικό κέντρο των Τρικάλων και γι' αυτόν το λόγο τον 17ο αιώνα το τέμενος αποκαλούνταν και «Παζάρ τζαμί».²⁴ Η μορφή που πήρε ο χώρος οφειλόταν στην κατασκευή

του Turahan, Yiğit Bey, ήταν ο αρχηγός των Γιουρούκων που ήρθαν από τη δυτική Μ. Ασία και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Θράκης. Ο ίδιος ο Turahan αναδείχτηκε σε σημαντικό bey της μεθορίου, ενώ φαίνεται ότι η Θεσσαλία του παραχωρήθηκε ως τιμάριο. Στο κατάστιχο του 1454-1455 ο γιος του Ömer αναφέρεται ως εξουσιαστής χασίου στο βιλαέτι των Τρικάλων, ενώ ο άλλος γιος του Mehmed εξουσίαζε χάσι στο βιλαέτι της Καρδίτσας (Fenar). Βλ. Kiel, *ό.π.*, σ. 145-146, Τσοποτός, *ό.π.*, σ. 42, Delilbaşı-Ankan, *ό.π.*, σ. 184.

19. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 53-61.

20. Η διατύπωση του εγγράφου δεν επιτρέπει το διαχωρισμό της αφιερωμένης αστικής περιουσίας των Τρικάλων από αυτήν της Λάρισας.

21. Για τη φόρμουλα βλ. Alexander, «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away», *Mount Athos in the 14th and 16th Centuries. Athonika Symmeikta* 4 (1997) 173 και O. Säbev, «Ottoman Waqf and Muslim Education in Rumeli: Theory, Tradition, Practice», *Etudes Balkaniques* 3-4 (1998) 140-142.

22. Πρόκειται για τη συνοικία των Εβραίων, Ν. Κατσόγιαννος, *Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους*, Λάρισα 1992, σ. 13, 225.

23. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 59-60.

24. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 66, Παλιούγκας, *ό.π.*, σ. 67.

εργαστηρίων-καταστημάτων που αποτέλεσαν αφιερώματα του βακουφίου του Turahan ή ανήκαν σε άλλα βακούφια.²⁵ Στην απογραφή του 1454-1455, το τζαμί αυτό αποτελούσε το κέντρο μιας μουσουλμανικής συνοικίας, ενώ καμία από τις υπόλοιπες συνοικίες που αναφέρονται στην απογραφή δεν είχε ως κέντρο της κάποιο τέμενος.²⁶ Από το 1474 έως το 1484 τα Τρίκαλα αποκτούν 1 ακόμα τζαμί, άλλα 3 συνοικιακά τεμένη, 1 ζαβιγιέ, 1 ιεροδιδασκαλείο, 1 σχολείο για την εκπαίδευση των καθηγητών (muallimhane) και 1 κελλί για τον εγκλεισμό υποψηφίων δερβίσηδων (çilehane). Όλα αυτά αποτέλεσαν ευαγή ιδρύματα που ίδρυσε ο γιος του Turahan, Ömer bey, τα αφιερωτήρια έγγραφα των οποίων επίσης σώζονται σε ελληνική μετάφραση.²⁷

Στην απογραφή του 1506 (ΤΤ 36) είναι σαφές πλέον τόσο η αύξηση των ευαγών ιδρυμάτων στην πόλη όσο και ο σχηματισμός συνοικισμών γύρω από ένα τέμενος-βακούφι. Στο κατάστιχο αναφέρεται ότι από τα έσοδα του βακουφίου του Turahan θα επιδιορθώνονταν τα καλντερίμια της πόλης,²⁸ ενώ στο σύνολο των βακουφίων του Ömer προστίθεται απροσδιόριστος αριθμός ησυχαστηρίων για δερβίσηδες (halvethane) καθώς και η υποχρέωση συντήρησης γεφυρών και καλντεριμίων, χωρίς να προσδιορίζεται η τοποθεσία τους.²⁹ Κατά τ' άλλα,

25. Στο αφιερωτήριο έγγραφο του βακουφίου του εγγονού του Turahan, Hasan bey, που χρονολογείται το 1531, μεταξύ των αφιερωμάτων συγκαταλέγονται 42 εργαστήρια που βρίσκονται στη συνοικία «καλούμενη Τζαμί του Τουρχάν-Βέη», Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 130.

26. Delilbasi - Arıkan, *ό.π.*, σ. 1-2

27. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 71-79, 89-107. Το πρώτο αφιερωτήριο έγγραφο δεν φέρει ημερομηνία, χρονολογείται όμως από τον εκδότη μετά το 1474 (έτος ίδρυσης του τεμένου του Ömer στη Λάρισα). Επίσης δεν φέρει την απαραίτητη επικύρωση από καθή, γεγονός που κατά τον εκδότη αποδίδεται στην αντι-βακουφική πολιτική που ακολούθησε την εποχή εκείνη ο Mehmed B', Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 85-86. Για την πολιτική του Mehmed B' βλ. ενδεικτικά Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, σ. 206-213.

28. Στην καταχώρηση του βακουφίου του Turahan αναφέρονται όλα τα ευαγή ιδρύματα του ιδίου σε διάφορες περιοχές του οθωμανικού κράτους, στα οποία θα διετίθεντο οι καταχωριζόμενες πηγές εσόδων. Πέραν αυτών των Τρικάλων, αυτά βρίσκονταν στην Ιερουσαλήμ, στην Λάρισα, στα Μάλγαρα, στο Kirk Kavak, στο χωριό Turahan bey (αποκαλούμενο και Pağlı). Επίσης με έσοδα του βακουφίου επισκευάζονταν μία γέφυρα στη Λάρισα, μία γέφυρα στο χωριό Πετρόπορο, ένα караβάν-σεράι στον Πλαταμώνα και ένα караβάν-σεράι στο Κίτρος, ΤΤ 36, σ. 1291 και Kiel, *ό.π.*, σ. 150.

29. Κατ' ανάλογο τρόπο καταγράφονται όλα τα ευαγή ιδρύματα, υπέρ των οποίων θα διατίθενταν τα έσοδα του βακουφίου του Ömer. Εκτός από αυτά των Τρικάλων, βρίσκονταν άλλα στη Λάρισα, στο χωριό Tatarlar (σημ. Φαλάνη), στον Πλαταμώνα, στο «δερβένι του Πηνεϊού» (Τέμπη), στο διαμέρισμα (nahiye) των Φαρσάλων (Çatalca), στο διαμέρισμα της Καρδίτσας (Fenar), στο χωριό Çarputlu (Παζαράκι), στη Λαμία, στη Λιβαδειά, στον καζά των Σερρών, στον καζά της Δράμας, στα Μάλγαρα, στον καζά του Διδυμότειχου και στη σερβική πόλη Smederevo. Σ' αυτά προστίθεται και η αναφορά σε βακουφικό πλοιάριο που πλέει στον Πηνεϊό, ΤΤ36, σ. 1299 και Kiel, *ό.π.*, σ. 150.

προστέθηκαν άλλα 7 ευαγή ιδρύματα, τα οποία αποτελούνταν από 1 τέμενος της Παρασκευής (cami) και 7 συνοικιακά τεμένη, 1 εκπαιδευτήριο διδασκόντων, κελλιά (hüccerat) για τους ενάρητους μουσουλμάνους και μία οικία (ως κατοικία ιμάμη), ενώ γίνεται πάλι λόγος για τη συντήρηση γεφυρών μέσα και έξω από την πόλη των Τριχάλων και των καλντεριμιών. Για παράδειγμα, στην καταγραφή του βακουφίου του Ayas, πρώην δοκιμαστή τροφίμων (çarşnigir) του Ömer bey, αναφέρεται η επισκευή με έξοδα του βακουφίου γέφυρας στον Πηνειό³⁰ και της πέτρινης γέφυρας στο χωριό Μέρτζι καθώς και η συντήρηση των καλντεριμιών στη συνοικία Cevher ağa των Τριχάλων.³¹

Τα ευαγή ιδρύματα της πόλης συνεχώς αυξάνονταν. Έτσι, το 1521 η πόλη διέθετε συνολικά 3 τζαμιά της Παρασκευής, 17 συνοικιακά τεμένη, 4 σχολεία, 4 ζαβιγιέδες, 3 караβάν-σεράγια, 2 λουτρά, 1 ιεροδιδασκαλείο, 1 πτωχοκομείο και 4 γέφυρες χτισμένες πάνω στον ποταμό Τρικαλινό.³² Το 1531 προστίθεται ένα συνοικιακό τέμενος, τμήμα του βακουφίου του Hasan bey, γιου του Ömer,³³ ενώ λίγο πριν το 1570 ιδρύθηκε το βακούφι του διοικητή του σαντζακιού της Θεσσαλίας και εγγονού του Selim A' (1512–1517), Osman Şah. Εκτός από το τέμενος, που ήταν έργο του γνωστού αρχιτέκτονα Sinan, περιλάμβανε ένα ιεροδιδασκαλείο, ένα πτωχοκομείο, ένα караβάν-σεράι και ένα σχολείο.³⁴ Στο έργο του Evliya Gelebi υπάρχει εκτενής περιγραφή του τεμένους, το οποίο ο συγγραφέας θεώρησε ως το ομορφότερο της πόλης.³⁵

Στην απογραφή του 1569–1570, η πόλη εμφανίζεται να διαθέτει – πέραν των όσων αναφέρθηκαν – 2 τζαμιά της Παρασκευής, 6 συνοικιακά τεμένη, 1 πτωχοκομείο (imaret), 1 εκπαιδευτήριο διδασκόντων και 2 σχολεία (mektebhane). Τέλος, με βάση την περιγραφή του Evliya, το 1668 τα Τρίκαλα έχουν 7 τζαμιά της Παρασκευής, 8 συνοικιακά τεμένη, 6 ιεροδιδασκαλεία, 9 «γραμματοδιδασκαλεία», 3 λουτρά, 5 χάνια και 3 πτωχοκομεία. Σημειώνει όμως ότι δεν υπάρχει μπεζεστένι, ενώ στο κατάστιχο του 1506, στην αστική περιουσία του βακουφίου του Ömer bey συγκαταλέγεται το ενοίκιο από το μπεζεστένι της πόλης μαζί με αυτό των καταστημάτων, μέσα και έξω από αυτό.³⁶ Πολύ πιθα-

30. Στο έγγραφο, Likostim. Για το τοπωνύμιο βλ. Παλιούγκας, *ό.π.*, σ. 38, σημ. 116.

31. TT 36, σ. 1314. Για παρόμοιες αναφορές βλ. TT 36, σ. 1312, 1313.

32. Kiel, *ό.π.*, σ. 151

33. Γουλούγκας, *ό.π.*, σ. 133

34. Kiel, *ό.π.*, σ. 152

35. Παλιούγκας, *ό.π.*, σ. 63–65

36. Παλιούγκας, *ό.π.*, σ. 65–68, TT 36, σ. 1306. Βλ. και TT 36, σ. 1291, όπου στην περιουσία του βακουφίου του Turahan συγκαταλέγεται το ενοίκιο από τα καταστήματα-τσαρδάκια που εντάχθηκαν (ilhak) στο μπεζεστένι του Ömer.

νό να πρόκειται για το κτήριο που καταστράφηκε στις αρχές του 20ού αιώνα· παρ' όλα αυτά προκαλεί εντύπωση πώς δεν κατέγραψε ο Evliya ένα από τα σημαντικότερα κτήρια μίας οθωμανικής πόλης.³⁷

Τα τεμένη που καταγράφηκαν το 1506 και το 1569–1570 αποτέλεσαν το κέντρο συνοικισμών, που πήραν τ' όνομά τους από τον ιδρυτή του βακουφίου. Έτσι, το 1569–1570 καταγράφονται, μεταξύ άλλων, οι συνοικίες Cevher, Ayas, Haci Umur, Hoşkadem, Hızır Siyah και Mehmed γιου του Lala, ονόματα που αναφέρονται στο κατάστιχο του 1506 ως ιδρυτές των βακουφίων, ενώ οι συνοικίες Kara Toğan, Hızır bey, Hasan bey, İskender bey, İbrahim bey και Mustafa bey, που αναφέρονται στο ίδιο κατάστιχο, είχαν ως κέντρο τα τεμένη-βακούφια που ίδρυσαν οι προαναφερθέντες μετά το 1506.³⁸ Από την περιγραφή του Evliya προκύπτει επίσης ότι στα Τρίκαλα υπήρχε διαχωρισμός του στρατιωτικού-διοικητικού κέντρου, που σ' αυτή την περίπτωση ταυτίζεται με το κάστρο της πόλης, και του οικονομικού κέντρου που συμπίπτει με τον οικισμένο χώρο. Στη δεύτερη περίπτωση ο Evliya μιλά για την «κάτω πόλη των Τρικάλων».³⁹ Για τη διαμόρφωση της «κάτω πόλης» είναι χαρακτηριστικό ότι οι μουσουλμανικές συνοικίες, έτσι όπως καταγράφονται στο ΤΤ 695, είναι 26 έναντι 8 χριστιανικών και 2 εβραϊκών, παρά το γεγονός ότι υπερτερούν οι χριστιανικές φορολογούμενες εστίες. Αυτό συμβαίνει γιατί παρατηρείται πολυδιάσπαση του μουσουλμανικού στοιχείου σε μικρές συνοικίες, που σχετίζεται με τον ικανό αριθμό των τεμένων. Έτσι, η μεγαλύτερη μουσουλμανική συνοικία είναι του Bolayır με 35 εστίες, ενώ η αντίστοιχη χριστιανική είναι της Αγίας Παρασκευής με συνολικό αριθμό 135 εστιών.⁴⁰ Ας σημειωθεί επίσης ότι στο ΤΤ 695, σε 4 μουσουλμανικές συνοικίες καταγράφεται – έστω και με μικρό αριθμό εστιών – η ύπαρξη μη μουσουλμανικών εστιών, καταδεικνύοντας μια περιορισμένη αλλά ορατή συμβίωση.

Στο ΤΤ 36 και ΤΤ 695 ο συνολικός αριθμός των βακουφίων είναι 44. Αν προσπαθήσει κανείς να κατατάξει σε κατηγορίες τα βακούφια ανάλογα με το μέγεθος της περιουσίας τους, συναντά τις παρακάτω δυσκολίες: α) δεν καταγράφονται και στα δύο κατάστιχα τα ετήσια έσοδα για όλα τα βακούφια ή καταχωρίζονται μόνο για τμήμα της αφιερωμένης ακίνητης περιουσίας. Από

37. «Tırhala», ό.π., Ε.Ι.

38. ΤΤ 695, σ. 160–166.

39. Παλιούγκας, ό.π., σ. 61, 62.

40. Σύμφωνα με τον Evliya, το 1668 τα Τρίκαλα είχαν 16 μουσουλμανικές συνοικίες, 8 χριστιανικές και καμία εβραϊκή, Παλιούγκας, ό.π., 62. Αν ευσταθεί η πληροφορία, είτε υπήρξε μεγάλη μείωση του μουσουλμανικού και εβραϊκού πληθυσμού είτε συνενώθηκαν κάποιες από τις συνοικίες.

την άλλη, 6 βακούφια συναντώνται και στα δύο κατάστιχα με διαφορετικά οικονομικά δεδομένα, χωρίς παράλληλα να καταγράφονται τα έσοδά τους β) η σταδιακή μείωση της αξίας του άσπρου λόγω του πληθωρισμού. Για παράδειγμα, στο κατάστιχο του 1506, από το ενοίκιο μίας οικίας-τσαρδάκι που ανήκε στη βακουφική περιουσία του Ayas το βακούφι εισέπραττε 60 άσπρα ετησίως. Το ίδιο ποσό εισέπραττε και το 1569-1570 γ) στο ΤΤ 695 υπάρχουν έξι καταχωρήσεις βακουφίων στις οποίες είναι αδύνατη η ανάγνωση του ονόματος του ιδρυτή και των οικονομικών δεδομένων λόγω διάβρωσης ή σχισίματος του χαρτιού. Αυτές οι καταχωρήσεις δεν συμπεριλήφθησαν στις παρακάτω αναλύσεις, κατεβάζοντας τον αριθμό των υπό ανάλυση βακουφίων σε 38, στα οποία όμως θα προστεθεί και το βακούφι του Ömer bey, που καταχωρίζεται μόνο στο ΤΤ36, ανεβάζοντας έτσι τον αριθμό σε 39. Επομένως εξαιτίας του ελλιπούς και ανομοιογενούς υλικού θα ήταν αρκετά παρακινδυνευμένη μια κατάταξη των βακουφίων σε μικρά, μεσαία και μεγάλα.⁴¹ Μπορούν, ωστόσο, να προσδιορισθούν τα δύο άκρα, τα μεγαλύτερα και τα μικρότερα βακούφια: με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, το μεγαλύτερο βακούφι για το 1506 είναι του Ömer bey, του οποίου τα έσοδα για τα ευαγή ιδρύματα μόνο των Τριχάλων ανέρχονταν σε 56.918 άσπρα ετησίως, σε σύνολο 232.554 άσπρων. Το πρόβλημα είναι ότι το βακούφι δεν καταγράφεται το 1569-1570. Ακολουθεί αυτό του πατέρα του, Turahan, που το 1506 τα ευαγή ιδρύματα των Τριχάλων είχαν έσοδα 31.740 άσπρα (σε σύνολο 64.680 άσπρων) και το 1569/70 33.000 άσπρα ετησίως. Ένα επίσης μεγάλο βακούφι ήταν αυτό του Mustafa bey, γιου του Ömer, το οποίο εμφανίζεται στο κατάστιχο του 1569-1570 και περιλάμβανε ένα τέμενος της Παρασκευής και ένα πτωχοκομείο, ενώ τα έσοδα του έφθαναν τουλάχιστον τα 15.474 άσπρα.⁴² Στην κατηγορία των μεγάλων βακουφίων για τα δεδομένα των Τριχάλων μπορούν να συγκαταλεχθούν τα βακούφια των έτερων γιων του Ömer, Hasan bey⁴³ και İbrahim bey,⁴⁴ του γιου του δασκάλου

41. Βλ. π.χ. H. Gerber, «The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne», *Studies in the Social History of the Middle East. In Memory of Professor Gabriel Baer. Asian and African Studies* 17/1-3 (1983) 31-32.

42. ΤΤ 695, σ. 899. Τα 15.474 άσπρα των εσόδων ήταν τόκοι που θα προέρχονταν από το δανεισμό του αφιερωμένου κεφαλαίου (154.740 άσπρα). Για τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία δεν καταγράφονται έσοδα.

43. Για την ελληνική μετάφραση του αφιερωτηρίου εγγράφου βλ. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 129-141. Μέσα στα Τρίκαλα το βακούφι περιλάμβανε 1 συνοικιακό τέμενος. Πιστεύω ότι το βακούφι καταγράφεται στο ΤΤ 695, σ. 896, παρά το γεγονός ότι δεν διακρίνεται το όνομα του ιδρυτή του βακουφίου, καθώς συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό η αφιερωθείσα περιουσία.

44. ΤΤ 695, σ. 905

των γιων του Ömer, Mehmed,⁴⁵ του Cevher ağa, σούμπαση του Ömer,⁴⁶ του Ali çebebi γιου του molla Bayezid⁴⁷ και του Hamza bey.⁴⁸ Στην κατηγορία των μεγάλων βακουφίων συγκαταλέγεται και ένα που καταγράφεται στο ΤΤ 695 και δεν διαβάζεται το όνομα του ιδρυτή. Περιλαμβάνει 42 εργαστήρια, 10 οικίες και ρευστό που ανέρχεται σε 99.659 άσπρα.⁴⁹

Στον αντίποδα, στο ΤΤ 36 ως μικρά βακούφια μπορεί να θεωρηθούν αυτά των Hacı Umur, το οποίο περιλάμβανε 1 συνοικιακό τέμενος και είχε ως αφιερωμένη περιουσία 6 εργαστήρια, εκ των οποίων τα 2 ήταν ερειπωμένα και 1 μύλο με δύο μολόπετρες,⁵⁰ και του Hizir Siyah, με έσοδα 1.100 άσπρα/έτος.⁵¹ Αντίστοιχα, στο ΤΤ695 μικρό ήταν το βακούφι της Ayşe που αποτελούταν από ένα σπίτι και ένα αμπέλι, απροσδιόριστης έκτασης, προσαρτημένο στο σπίτι. Παράλληλα, μικρά μπορεί να θεωρηθούν τα βακούφια των Kara Toğan (ετήσια έσοδα 330 άσπρα + 40 kile σίτου, δηλαδή 2.052, 48 χγρ.),⁵² Hizir bey Turahan bey (έσοδα 820 άσπρα/έτος)⁵³ και İbrahim ağa (έσοδα: 50 kile σιτάρι/έτος).⁵⁴

Μέχρι στιγμής τα μεγάλα βακούφια αποτελούν το 25,6% και τα θεωρούμενα μικρά το 15,4%, σύνολο 41%. Το υπόλοιπο 59% αποτελείται από τα «μεσαία» βακούφια, όπως είναι αυτό του πρώην δοκιμαστή φαγητών του Ömer bey, Ayas, το οποίο το 1506 περιλάμβανε 4 εργαστήρια, 1 σαπωνοποιείο, 4 οντάδες, 1 οικία-τσαρδάκι,⁵⁵ 1 οικία και 1 μύλο με τέσσερις μολόπετρες στο χωριό Tavlılar (αλλιώς Koloikota, σημ. Κλωκοτός). Τα ετήσια έσοδά του

45. Kiel, ό.π., σ. 152. Βλ. και ΤΤ 36, σ. 1316-1317. ΤΤ 695, σ. 898.

46. ΤΤ 36, σ. 1312-1313. ΤΤ 695, σ. 897. Το 1506 το βακούφι είχε ετήσια έσοδα 10.070 άσπρα (ΤΤ 36, σ. 1312). Για το 1569/70 δεν καταγράφονται έσοδα.

47. ΤΤ 695, σ. 907.

48. ΤΤ 695, σ. 900. Το όνομα προκύπτει από σημείωση στο αριστερό άκρο της προηγούμενης σελίδας. Κατά τ' άλλα, δεν σώζεται η αρχή της καταχώρισης του βακουφίου.

49. ΤΤ 695, σ. 905-906.

50. ΤΤ 36, σ. 1314.

51. ΤΤ 36, σ. 1313. Στο κατάστιχο λανθασμένα γράφεται το ποσό των 1.080 άσπρων.

52. Στο ΤΤ 36 το kile Τρικάλων αντιστοιχεί με 2 kile Κωνσταντινούπολης (δηλ. με 51.312 χιλιόγραμμα). Βλ. J.C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500 - circa 1600*, Αθήνα 1985, σ. 268.

53. ΤΤ 695, σ. 902.

54. ΤΤ 695, σ. 903. Προέρχονται από τη λειτουργία ενός «δικέφαλου» μύλου στο χωριό Φλαμούλι. Τα 50 kile είναι κατ' αποκοπή.

55. Πρόκειται για πάγκους πώλησης προϊόντων. Στην περιουσία του βακουφίου του Ömer bey συμπεριλαμβάνεται το ενοίκιο από 64 τσαρδάκια, τα οποία λειτουργούσαν τις Κυριακές, ΤΤ 36, σ. 1306. Βλ. και αφιερωτήριο του Turahan, σ. 55. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η μπροστινή πλευρά του οικήματος πιθανόν να είχε έναν πάγκο πώλησης προϊόντων. Βλ. και σημ. 36.

1.666 .⁵⁶ , 1569/70, μ -
15 10.000
1506, μ

.⁵⁷
4.080 Süleyman Abdullah, 1569/70
,⁵⁸ Hacı Hüsrev Abdullah,
44.000 , Hadice,
Hacı Ali Mehmed Lala Hamza, -
30.000 .
μ μ μ
«μ » , «μ » «μ » μ μ
. , 9 10 «μ » μ
μ .⁵⁹

μ , Hacı Umur
Hoçkadem.⁶⁰ , Hacı Umur
Turahan bey (Turhan bey kulu Hacı Umur). -

μ
μ μ , μ « -
μ μ ».⁶¹ μ
14 23 «μ » ⁶² μ
2 6 «μ » ».
μ μ «μ » μ

56. TT 36, 1314.

1.660 .

57. TT 695, 900.

58. TT 695, 902.

59.

, aga, bey, sipahi, çelebi, hacı, kadi, baba, hatun . . . μ </La 1

οδεύει προς τα «μικρά», ο βαθμός συμμετοχής της μειώνεται.⁶³ Αντίστοιχα, για τα 8 «μεσαία» βακούφια που ιδρύθηκαν από reaya, μόνο για ένα έχουμε στοιχεία για την ταυτότητα του ιδρυτή. Πρόκειται για το χρηματικό βακούφι του Mustafa γιου του «καταστηματάρχη» (dükkandar) Hizir, με αφιερωμένο κεφάλαιο 18.000 άσπρα.⁶⁴ Ωστόσο, σε τρεις περιπτώσεις οι ιδρυτές φέρουν το προσωνύμιο hacı, που δηλώνει ότι διαφοροποιούνταν ως προς την οικονομική τους κατάσταση από τους υπόλοιπους reaya.⁶⁵ Για τα «μικρά» βακούφια, πέραν αυτών που ιδρύθηκαν από την τοπική ελίτ, δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ταυτότητα των ιδρυτών τους. Συνολικά, σε διάστημα περίπου ενός αιώνα η οθωμανική ελίτ των Τρικάλων επενδύει κατά κόρον στην ίδρυση ευαγών ιδρυμάτων στην πόλη, σε ποσοστό 64% του συνόλου των βακουφίων.

Τέλος, 7 από τα 39 βακούφια ιδρύθηκαν από γυναίκες (18%), τέσσερις από τις οποίες ήταν συγγενείς αξιωματούχων. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι τα βακούφια των γυναικών ήταν χρηματικά – το μεγαλύτερο εξ αυτών συνίστατο σε αφιερωμένο κεφάλαιο 30.000 άσπρων –⁶⁶ ή περιλάμβαναν κεφάλαιο και κάποιο άλλο περιουσιακό στοιχείο. Εξαιρέση αποτελούσε το προαναφερθέν βακούφι της Ayşe. Εξυπακούεται ότι τα μεγαλύτερα βακούφια ήταν των γυναικών μελών της ελίτ, ενώ η κατοχή ρευστού εκ μέρους τους ενδεχομένως να προήρχετο από ρευστοποίηση της προίκας τους ολόκληρης ή τμηματικά ή από κληρονομιά. Πάντως, 5 στα 6 βακούφια γυναικών ανήκουν στην κατηγορία των «μεσαίων» βακουφίων, αν και σε μία μόνο περίπτωση κατασκευάστηκε ευαγές ίδρυμα. Πρόκειται για το συνοικιακό τέμενος που κατασκεύασε η Fatma, κόρη του Mustafa bey, γιου του Ömer bey. Η αφιερωμένη περιουσία συνίστατο σε 12.000 άσπρα και 1 μύλο με μία μυλόπετρα στο χωριό Φλαμούλι, που απέδιδε ετησίως 40 kile σιτάρι και 10 kile σιμιγάδι (mahlut).⁶⁷ Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, η αφιερωμένη περιουσία ξοδευόταν κυρίως για την πληρωμή όσων αναλάμβαναν την ανάγνωση προσευχών υπέρ της ψυχής

63. Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε και ο Gerber, *ό.π.*, σ. 32, 36.

64. ΤΤ 695, σ. 904.

65. Πρόκειται για τους Hacı Saruca γιο του Abdullah, Hacı Hüsvrev γιο του Abdullah και Hacı Zekeriyâ, τα βακούφια των οποίων καταγράφονται στο ΤΤ 695, σσ. 902, 903, 905, αντίστοιχα. Βλ. και την επισήμανση της Roded, η οποία αναφερόμενη στα βακούφια του Χαλεπιού τον 18ο αιώνα και για τους μη αναγνωρίσιμους ιδρυτές των μικρών βακουφίων, κάνει λόγο για ανθρώπους που – με σύγχρονους όρους – ανήκαν στη μεσαία ή μικρομεσαία τάξη. R. Roded, «The waqf and the Social Elite of Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», *Turcica* 20 (1988) 76.

66. Ιδρυτής ήταν η Hadice, σύζυγος του Mehmed γιου του Lala Hamza, ΤΤ 695, σ. 904.

67. ΤΤ 695, σ. 901.

της αφιερώτριας. Αυτό που προκαλεί ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι 9 από τα 26 βακούφια που ίδρυσαν μέλη της τοπικής ελίτ ήταν (ημι)οικογενειακά, με κύριο χαρακτηριστικό τον κληρονομικό χαρακτήρα του αξιώματος του διαχειριστή, από τον ιδρυτή στους απογόνους/συγγενείς του και όταν θα εξέλειπαν αυτοί, είτε το αξίωμα μεταβιβαζόταν στους απελεύθερους δούλους του ιδρυτή μέχρι την εξάλειψη της δικής τους γενιάς, είτε απευθείας στον τοπικό καδή, ο οποίος όριζε το διαχειριστή. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν τα βακούφια του Turahan, του γιου του Ömer και του γιου του τελευταίου Hasan, στα αφιερωτήρια έγγραφα των οποίων ορίζεται η κληρονομικότητα του αξιώματος και επίσης το ποσό που θα λάμβανε ετησίως ο διαχειριστής. Στο αφιερωτήριο του Turahan το ποσό ανέρχεται στο 1/5 των ετήσιων εσόδων, αφού πρώτα διατίθενταν χρήματα για τις επισκευές των ευαγών ιδρυμάτων. Έτσι, με βάση τα έσοδα που καταγράφηκαν το 1506, ο διαχειριστής θα λάμβανε 12.936 άσπρα. Η αναλογία αυτή, πάντως, είναι υψηλότερη από το επιτρεπτό, που ήταν έως 1/10.⁶⁸ Ο ιδρυτής όριζε ως διαχειριστή μετά το θάνατο του ίδιου, όποιον επιθυμούσε. Έτσι, ο Mehmed γιος του Lala Hamza όρισε τη σύζυγό του Hadice (επίσης ιδρύτρια βακουφίου), ενώ ο Cafer, γιος του καδή baba Mahmud, όρισε την κόρη του.⁶⁹ Η δυνατότητα να κληροδοτηθεί η διαχείριση του βακουφίου σ' έναν από τους (άμεσους) συγγενείς αντέβαινε μεν προς τη βασική αρχή ισλαμικού ιερού νόμου περί διανομής της περιουσίας σε όλους τους άμεσους απογόνους, επέτρεπε όμως στον ιδρυτή να εξασφαλίσει για το βακούφι του αυτόν που έκρινε ως τον καλύτερο διαχειριστή και να μεταβιβάσει στην ουσία τη διαχείριση της περιουσίας του σε έναν από τους συγγενείς του.⁷⁰

Υπάρχουν, τέλος, δύο προσωπικά βακούφια: αυτό του Cevher, πρώην σούμπαση του Ömer bey, ο οποίος κράτησε για τον εαυτό το αξίωμα του διαχειριστή με μισθό 3 άσπρα την ημέρα (1.062 άσπρα/έτος, όπου το μουσουλμανικό έτος έχει 354 ημέρες) και μηνιαίως 3 kile σιτάρι. Παράλληλα, μετέτρεψε σε βακούφι υπέρ των απελεύθερων δούλων και των απογόνων τους οικίες με αποθήκη, κήπο και αμπέλι 20 στρεμμάτων (dönüm), που βρίσκονταν εντός των Τρικάλων.⁷¹ Προσωπικό ήταν και το βακούφι του Mehmed celebi, το οποίο συνίστατο σε κεφάλαιο 4.000 άσπρων.⁷²

Η ερώτηση γιατί κανείς ίδρυε ένα οικογενειακό/προσωπικό βακούφι έχει

68. Μουταφτσιέβα, *ό.π.*, σ. 158

69. Βλ. και Gerber, *ό.π.*, σ. 33

70. Çizakça, *ό.π.*, σ. 7

71. TT 36, σ. 1313.

72. TT 695, σ. 907.

απαντηθεί εδώ και καιρό: ήταν ο αποτελεσματικότερος τρόπος εξασφάλισης της περιουσίας εντός της οικογενείας.⁷³ Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το ότι τα μεγαλύτερα βακούφια των υπό μελέτη πηγών ήταν οικογενειακά/προσωπικά.⁷⁴

Πέρα όμως από τα οικογενειακά/προσωπικά ευαγή ιδρύματα που ίδρυσε η ελίτ, έχουμε και 14 φιλανθρωπικά. Ως τέτοια θεωρώ τα βακούφια για τα οποία δεν αναφέρεται ότι ο ιδρυτής ή άλλος συγγενής του είναι διαχειριστής. Τα έσοδά τους διατίθενταν για τη συντήρηση των ευαγών ιδρυμάτων και την καταβολή των μισθών των υπαλλήλων (ιμάμης, μουεζίνης κ.ά.) που απασχολούνταν σε αυτά, για την επισκευή των καλντεριμιών της πόλης αλλά και γεφυρών, των караβάν-σεράι, χανιών, λουτρών και κρηνών, μέσα και έξω από αυτήν, ή για την κατασκευή και τη συντήρηση απλών οικημάτων για τη φιλοξενία των διερχομένων. Σε όλα τα παραπάνω προστίθετο πάντα η καταβολή μισθού για όσους διάβαζαν ευχές για τη ψυχή του αφιερωτή και των συγγενών του.

Υπάρχει επίσης η περίπτωση ο ιδρυτής να ορίσει ότι τμήμα μόνο της αφιερωμένης περιουσίας αποτελεί οικογενειακό βακούφι, όπως στην περίπτωση του φρουράρχου Hoşkadem, ο οποίος όρισε από τα πέντε περιουσιακά στοιχεία μόνο ένα ως οικογενειακό βακούφι, που θα το εκμεταλλεύονταν τα παιδιά του. Η καταγραφή αυτή υπάρχει στο κατάστιχο του 1506, ενώ σ' αυτό του 1569-1570 δεν υπάρχει καμία τέτοια αναφορά. Προφανώς δεν υπήρχαν πλέον απόγονοι και το βακούφι θα μετατράπηκε σε απολύτως φιλανθρωπικό.⁷⁵ Ανάλογη ρύθμιση καταγράφεται και στο βακούφι του İbrahim bey.⁷⁶

Ας σημειωθεί ότι από τα 14 φιλανθρωπικά βακούφια που ίδρυσε η ελίτ, τα 9 ανήκουν στα «μεσαία» βακούφια, 2 στα «μικρά» και 3 στα «μεγάλα». Επομένως, στο μικρό δείγμα των βακουφίων των Τρικάλων τα φιλανθρωπικά υπερτερούν ελαφρώς από τα οικογενειακά-προσωπικά, όμως στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα οικογενειακά ήταν «μεγάλα» βακούφια, ενώ τα φιλανθρωπικά ήταν «μεσαία». Φαίνεται ότι όπου η περιουσία του αφιερωτή ήταν αρκετά μεγάλη, η επιλογή ήταν η διασφάλιση – στο μέτρο του δυνατού – των απογόνων του ή/και του ίδιου μέσω ενός ετήσιου μισθού από τα έσοδα του βακουφίου. Η εμπλοκή των απογόνων με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον τους για τη βιωσιμότητα και ανάπτυξη του ευαγούς

73. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, σ. 159-160.

74. Για ανάλογα συμπεράσματα βλ. Roded, *ό.π.*, σ. 85 και A. Singer, *ό.π.*, σ. 35.

75. TT 36, σ. 1315. TT 695, σ. 901. Για ανάλογη περίπτωση βλ. Gerber, *ό.π.*, σ. 35.

76. TT 695, σ. 906.

ιδρύματος, άφηγε όμως και περιθώρια για κακοδιαχείριση και καταχρήσεις, όπως θα φανεί παρακάτω.

Όσον αφορά τους *teaya* των Τριγάλων, η εικόνα είναι η εξής: από τα 12 βακούφια, τα 8 ανήκουν στα «μεσαία» και 4 στα «μικρά». Από αυτά, 9 είναι φιλανθρωπικά, 2 οικογενειακά και 1 προσωπικό. Η απουσία των «μεγάλων» βακουφίων είναι αναμενόμενη, προκαλεί όμως εντύπωση η υπεροχή των φιλανθρωπικών βακουφίων. Σε μία περίπτωση γίνεται φανερή η κοινωνική ευαισθησία του αφιερωτή πρόκειται για τον Hacı Hüseyin, ο οποίος ίδρυσε ένα χρηματικό βακούφι με κεφάλαιο 44.000 άσπρα και μέσα στους όρους που έθεσε ήταν η βοήθεια στην πληρωμή των φόρων αναγιν που βάρυναν τους κατοίκους της συνοικίας όπου βρισκόταν το τέμενος του Hasan bey.⁷⁷

Παραπάνω έγινε λόγος για τη συμβολή των βακουφίων στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης. Από τα κατάστιχα αποδεικνύεται ότι τα Τρίκαλα επιβεβαιώνουν τον κανόνα που θέλει τα βακούφια να είναι οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες αστικών ακινήτων, και δη κτισμάτων που σχετίζονται με τη λειτουργία της αγοράς. Το 1506, 474 εργαστήρια-καταστήματα⁷⁸ και αδιευκρίνιστος αριθμός από «τσαρδάκια» ανήκαν σε βακούφια, μαζί με 2 караβανσεράγια, 1 μπεζεστένι, 17 οικίες και 4 «οντάδες» (μικρά σπίτια με ένα μόνο δωμάτιο που χρησιμοποιούνταν είτε για μόνιμη διαμονή είτε για τη φιλοξενία των διερχομένων ταξιδιωτών ή δωμάτια σε χάνια)⁷⁹ και πάνω από 20 «ξενοδοχεία» (χάνια). Τα τελευταία καταγράφονται στα αφιερωτήρια έγγραφα και δεν συμπεριλαμβάνονται στα κατάστιχα. Το 1569/70, 476 εργαστήρια-καταστήματα καταγράφονται ως βακουφικές ιδιοκτησίες, αριθμός σχεδόν ίδιος με αυτόν του 1506. Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι: α) στο TT 695 δεν καταγράφεται το βακούφι του Ömer, που ήταν από τους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες καταστημάτων στα Τρίκαλα⁸⁰ και β) στο ίδιο κατάστιχο, στην αφιερωμένη

77. TT 695, σ. 904. Ανάλογη ρύθμιση υπάρχει και σε βακούφι για το οποίο δεν γνωρίζουμε τον/την αφιερωτή ούτε την περιουσία, TT 695, σ. 907. Για τη συμμετοχή των βακουφίων στην πληρωμή φόρων βλ. Yediyildiz, *ό.π.*, 205, Baer, *ό.π.*, σ. 283 και R. Jennings, «Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565–1640», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXIII (1990) 275.

78. Ο όρος που χρησιμοποιείται είναι «dükkan» και αποδίδει τόσο τα καταστήματα πώλησης όσο και τα εργαστήρια κατασκευής προϊόντων. Άλλωστε, πολλά από αυτά συνδύαζαν και τις δύο λειτουργίες. Balta, *ό.π.*, 77, *ό.π.*, Yediyildiz, 95. Για τα βακουφικά καταστήματα σε πόλεις της Ανατολίας βλ. S. Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984, σ. 31–32.

79. Yediyildiz, *ό.π.*, σ. 92, 203

80. Ενδεχομένως το πρωτότυπο του κατάστιχου που βρίσκεται στην Άγκυρα να είναι σε καλύτερη κατάσταση και σ' αυτό να φαίνεται η καταχώριση του βακουφίου.

περιουσία συμπεριλαμβάνεται συχνά κάποιο χρηματικό κεφάλαιο, γεγονός που υποδηλώνει την προτίμηση των αφιερωτών σε πιστωτικές συναλλαγές παρά στην εκμετάλλευση καταστημάτων. Στη στροφή αυτή των αφιερωτών συνηγορεί επίσης η καταχώριση 14 αμιγώς χρηματικών βακουφίων έναντι κανενός το 1506. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις τα αφιερωμένα καταστήματα καταγράφονται ως ερειπωμένα.

Όπως και να έχει πάντως, τα βακουφικά καταστήματα των Τρικάλων δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τα 500-520, αριθμός που περιλαμβάνει και τα μη βακουφικά καταστήματα. Οι επαγγελματίες που στεγάζονταν στα καταστήματα αυτά ήταν χρεοπώλες, πωλητές πατσά, βυρσοδέψες, κατασκευαστές τσόχας, σχοινιών, σαπουνοποιόι, υποδηματοποιόι, μυροπώλες, οπωροπώλες, παντοπώλες, παραγωγοί βαμβακερών υφασμάτων και πωλητές μοζά.

Τα βακούφια ενοικιάζαν τα καταστήματα-εργαστήρια. Έως τα τέλη του 16ου αιώνα (ίσως και νωρίτερα) το σύστημα ενοικίασης ήταν αυτό του «μονού ενοικίου» (icare-i vahide), σύμφωνα με το οποίο ο ενοικιαστής πλήρωνε ετησίως το ενοίκιο στο ευαγές ίδρυμα. Επειδή όμως το χανεφικικό δόγμα δεν επέτρεπε την ενοικίαση για περισσότερο από τρία χρόνια και δεδομένου ότι συχνά τα βακουφικά κτήρια καταστρέφονταν από πυρκαγιές, δεν συνέφερε τους ιδιώτες να τα ενοικιάσουν για μικρό χρονικό διάστημα. Το πρόβλημα λύθηκε με την υιοθέτηση του συστήματος του «διπλού ενοικίου» (icareteyn), το οποίο επέτρεπε την ενοικίαση διά βίου και ο ενοικιαστής κατέβαλλε στο βακούφι ένα εφάπαξ ποσό και ετησίως ένα πολύ μικρό ενοίκιο.⁸¹

Το 1506, τα ενοίκια από τα καταστήματα-εργαστήρια κυμαίνονταν από 50 άσπρα ετησίως έως 1.500 ή 4.000, ενώ τα πλέον προσοδοφόρα ήταν τα *başhane* (πατσατζίδικα)⁸² και τα λουτρά. Η μεγάλη αυτή διακύμανση των ενοικίων οφειλόταν σε διάφορους παράγοντες, όπως το μέγεθος και η κατάσταση του κτίσματος και η τοποθεσία του (σε κεντρικό σημείο της αγοράς, σε κάποια συνοικία, στα περίχωρα της πόλης κ.λπ.).⁸³

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το κατάστιχο του 1569/70 δεν καταγράφει τα ετήσια έσοδα για όλα τα βακουφικά περιουσιακά στοιχεία, ενώ όπου αναφέρεται δεν καταγράφεται το είδος των εσόδων. Όπου όμως γίνεται, μπορεί

81. Βλ. Barnes, *ό.π.*, σ. 51-52. Yediyıldız, *ό.π.*, σ. 113. Ο K. Kreiser, «İcareteyn: Zur Doppelten Miete im Osmanischen Stiftungen», *Journal of Turkish Studies* (1986) 221 σημ. 7, παραθέτει φετβά που δείχνει ότι η πρακτική του διπλού ενοικίου ήταν γνωστή από τα τέλη του 15ου αιώνα.

82. Το ενοίκιο ενός *başhane* έφθανε τα 4.000 άσπρα ετησίως. Βλ. ΤΤ 36, σ. 1291. Βλ. επίσης και Balta, *ό.π.*, σ. 73-74, 78, όπου τα *başhane* των Σερρών ήταν από τις πλέον προσοδοφόρες βακουφικές αστικές κτήσεις.

83. Ανάλογες διακυμάνσεις παρατηρούνται και στις Σέρρες τον 16ο αιώνα. Balta, *ό.π.*, σ. 77.

κάνεις να διαπιστώσει μια ελάχιστη αύξηση των ενοικίων. Για παράδειγμα, τα 12 καταστήματα του βακουφίου του Hoşkadem το 1506 απέδιδαν 720 άσπρα ετησίως, κατά μέσο όρο 60 άσπρα το ένα, ενώ το 1569/70 τα 14 καταστήματα απέφεραν 1.248 άσπρα, δηλαδή 89 άσπρα το ένα.⁸⁴ Η αύξηση αυτή δεν είναι μεγάλη, δεδομένης της αύξησης των τιμών των προϊόντων και του πληθωρισμού, ενώ και στις δύο περιπτώσεις τα ενοίκια ήταν χαμηλά.⁸⁵ Κατά τ' άλλα, στο ΤΤ 695 τα ενοίκια κυμαίνονταν μεταξύ 48-144 άσπρα το έτος. Υποθέτοντας ότι το 1569-1570 εφαρμόζονταν το σύστημα των διπλών ενοικίων, τα ποσά που καταγράφονται αποτελούσαν το ετήσιο ενοίκιο, ενώ δεν ξέρουμε το εφάπαξ ποσό που καταβλήθηκε.

Η μεγαλύτερη αλλαγή όσον αφορά τον τρόπο εκμετάλλευσης που εμφανίζεται στο ΤΤ 695 αναφέρεται στο βακούφι του Turahan, καθώς αυτό ενοικίαζε την είσπραξη των εσόδων τόσο από τα καταστήματα όσο και από το λουτρό, εφόσον σ' αυτές τις περιπτώσεις γίνεται λόγος για mukataa.⁸⁶ Με τον τρόπο αυτό το ευαγές ίδρυμα αφενός επιτύγχανε αύξηση των εσόδων⁸⁷ και αφετέρου απαλλασσόταν από την είσπραξη των ενοικίων, εφόσον λάμβανε από τον πλειοδότη το ποσό. Πάντως, η μέθοδος της φοροενοικίασης αφορά μόνο το συγκεκριμένο βακούφι.

Φαίνεται ότι για τους ιδρυτές και διαχειριστές των βακουφίων οι επενδύσεις σε καταστήματα-εργαστήρια αποτελούσε προτεραιότητα τουλάχιστον για την πρώιμη περίοδο, μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα. Στα αφιερωτήρια των Τουραχανιδών, η αφιερωθείσα περιουσία μέσα στην πόλη αποτελείτο ως επί το πλείστον από καταστήματα, ενώ μόνο στο αφιερωτήριο έγγραφο του Hasan bey το 1531 γίνεται λόγος και για αφιέρωση χρηματικού ποσού. Είναι επίσης χαρακτηριστική η περίπτωση του Mehmed γιου του Lala Hamza, ο οποίος, όπως αναφέρεται στο ΤΤ 36, κατασκεύασε τα καταστήματα-εργαστήρια, τα οποία στη συνέχεια τα αφιέρωσε στο ευαγές ίδρυμά του.⁸⁸ Για

84. ΤΤ 36, σ. 1315. ΤΤ 695, σ. 901. Yediyıldız, ό.π., σ. 118.

85. Βλ. Ö.L. Barkan, «The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East», *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), 9-12 και Ş. Pamuk, «Money in the Ottoman Empire, 1326-1914», *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τόμ. 2, Καίμπριτζ 1999, σ. 959-960.

86. Για ανάλογη περίπτωση βλ. Jennings, ό.π., σ. 318.

87. Τα ενοίκια από το χαμάμ έφθαναν το 1506 τα 5.000 άσπρα ετησίως και το 1569-1570 τα 7.000 άσπρα. Επίσης, τα ενοίκια από 121 καταστήματα-εργαστήρια το 1501 ανέρχονταν σε 15.700 άσπρα και το 1569-1570, από 123 εργαστήρια-καταστήματα τα 20.000 άσπρα ετησίως.

88. ΤΤ 36, σ. 1316.

αγορές καταστημάτων και στη συνέχεια αφιέρωσή τους γίνεται λόγος και σε καταχωρήσεις άλλων βακουφίων και στα δύο κατάστιχα, όπως επίσης και στα παραπάνω αφιερωτήρια. Υπήρχε επίσης η τάση τα καταστήματα αυτά να βρίσκονται στο οικονομικό κέντρο της πόλης, κοντά στο τζαμί του Turahan,⁸⁹ στην ευρύτερη αγορά (bazar) της πόλης, μέσα και έξω από το μπεζεστένι,⁹⁰ παράμετρος που ανέβαζε την αξία του καταστήματος. Ωστόσο, υπήρχαν καταστήματα και σε συνοικίες ή σε άλλα σημεία της πόλης (κοντά σε ζαβιγιέ, σε γέφυρα κ.α.). Επομένως ο στόχος των πρώτων αφιερωτών ήταν η οικονομική ανάπτυξη των Τρικάλων. Στην πραγματικότητα το οικονομικό κέντρο της πόλης δημιουργήθηκε μέσα από το θεσμό του βακουφίου, τόσο ως προς τα κτίσματα όσο και ως προς τη χρηματοδότησή του. Πέρα από τα βακούφια των πρώτων Τουραχανιδών, που είναι οι πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις ως προς το θέμα αυτό, ενδεικτική είναι και η περίπτωση του βακουφίου του Mustafa bey γιου του Ömer bey, δίπλα στο τζαμί του οποίου υπήρχαν 37 εργαστήρια που ανήκαν στο βακούφι.⁹¹ Η οικονομική ανάπτυξη των Τρικάλων συνέφερε τόσο τους Τουραχανίδες, οι οποίοι ως διοικητές του σαντζακίου των Τρικάλων είχαν έσοδα από την επαρχία, όσο και τους υπόλοιπους αφιερωτές, η αφιερωμένη περιουσία των οποίων ήταν εκμεταλλεύσιμη και απέδιδε όσο η πόλη αναπτυσσόταν οικονομικά.

Το 1569-1570 οι επενδύσεις των αφιερωτών επεκτείνονταν και στη διάθεση κεφαλαίων για τον εξοπλισμό του καταστήματος και την προμήθεια υλικών και πρώτων υλών (sermaya), ενώ οι ενοικιαστές ήταν ιδιοκτήτες μόνο των δικών τους εργαλείων.⁹²

Παρόλα αυτά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αρκετά από τα βακουφικά καταστήματα που καταγράφονται το 1569/70 είναι ερειπωμένα, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν όροι στα αφιερωτήρια έγγραφα περί διάθεσης χρημάτων για αναγκαίες επισκευές. Για παράδειγμα, το βακούφι του Cevher ağa το 1506 είχε 44 καταστήματα και το 1569/70 46, εκ των οποίων τα 2 ερειπωμένα.⁹³ Το ίδιο συνέβη με το βακούφι του Mehmed γιου του Lala Hamza⁹⁴ και με το βακούφι του Hacı Umur το 1506.⁹⁵

89. ΤΤ 695, σ. 902, 905.

90. ΤΤ 36, σ. 1306.

91. ΤΤ 695, σ. 899.

92. ΤΤ 695, σ. 898, 901, 902. Moutafchieva, *Le Vakıf*, σ. 211.

93. ΤΤ 36, σ. 1312. ΤΤ 695, σ. 897.

94. ΤΤ 695, σ. 898.

95. ΤΤ 36, σ. 1314.

Τέλος, ενοικιαστές των καταστημάτων δεν ήταν μόνο οι μουσουλμάνοι κάτοικοι των Τρικάλων αλλά και οι εβραίοι⁹⁶ και οι χριστιανοί. Ένας τεσκερές του 1751 από το αρχείο της Ι.Μ. Βαρλαάμ των Μετεώρων αναφέρεται στην αγορά με ταπού των μεριδίων από βακουφικά εργαστήρια που βρίσκονταν στην αγορά των Τρικάλων από τα αδέρφια του αποθανόντος χριστιανού που τα κατείχε. Οι αγοραστές μπορούσαν να κληροδοτήσουν τα εργαστήρια μόνο στους γιους τους και επίσης δεν μπορούσαν να τα βάλουν ως ενέχυρο. Οι όροι αυτοί, που θυμίζουν εκμετάλλευση δημόσιας και βακουφικής γης, στην πραγματικότητα παραπέμπουν στο σύστημα των «διπλών ενοικίων», όπου το αρχικό ποσό ήταν το εφάπαξ που λάμβανε το βακούφι.⁹⁷

Η δεύτερη σε σημασία επένδυση των βακουφίων ήταν οι υδρόμυλοι, οι οποίοι είτε βρίσκονταν μέσα στην πόλη των Τρικάλων είτε στην αγροτική ενδοχώρα, ακόμα και στην περιφέρεια της Ελασσόνας, της Καρδίτσας και των Φαρσάλων.⁹⁸ Τα έσοδα από τη λειτουργία τους, στο βαθμό που αναφέρονται, κυμαίνονταν από 30 έως 6.300 άσπρα ετησίως ή αποδίδονται σε kile σιτάρι, και εξαρτιόνταν από πόσες μυλόπετρες είχε ο μύλος. Το 1506 το 33,2% των εσόδων του βακουφίου του Turahan από την περιουσία εντός της πόλης προερχόταν από 2 μύλους με 6 μυλόπετρες ο καθένας. Αντίστοιχα, στο βακούφι του Ömer οι 10 μύλοι συνεισέφεραν το 47,3% των εσόδων,⁹⁹ ενώ στο βακούφι του Cevher ağa οι 7 μύλοι απέδιδαν το 67,7% των εσόδων. Στο κατάστιχο του 1569–1570 καταγράφονται 41 μύλοι ως βακουφική ιδιοκτησία (έναντι 28 το 1506) και τα έσοδα καταγράφονται ως επί το πλείστον σε είδος. Έτσι, οι δύο μύλοι του βακουφίου του Turahan αποδίδουν 140 και 190 kile σιτάρι αντίστοιχα, δηλαδή 7.183 χγρ. και 9.749,3 χγρ.

Αντίθετα με τους μύλους, οι υπόλοιπες αγροτικές βακουφικές κτήσεις στην περιοχή της Θεσσαλίας, τα έσοδα των οποίων διατίθενταν στα ευαγή ιδρύματα των Τρικάλων, ήταν περιορισμένες, συγκρίνοντάς τες με τις αστικές. Εξαιρεση αποτελούν τα χωριά Τύρναβος και Tatarlar (σημ. Φαλάνη),

96. TT 695, σ. 902. TT 36, σ. 1312. Για τους Εβραίους των Τρικάλων στην πρώιμη οθωμανική περίοδο βλ. N. Beldiceanu, «Un acte sur le statut de la communauté juive de Trikkala», *La Revue des Etudes Islamiques* XL /1 (1972) 129–138.

97. Ι.Μ.Β. Δέσμη 4, Φιλμ 9, # 14. Τα εργαστήρια ανήκαν στο βακούφι των Turahan και Ömer.

98. Σε μία περίπτωση αναφέρεται και μία νεροτριβή («μανδάνι»), Γουλούλης, ό.π., σ. 130.

99. Στην ιδιοκτησία του βακουφίου υπήρχε ένας μύλος με 12 μυλόπετρες, ο οποίος βρισκόταν πάνω στον ποταμό που ξεκινούσε από την Καλαμπάκα και έφθανε στα Τρίκαλα. Τα ετήσια έσοδα έφθαναν τα 6.260 άσπρα. TT 36, σ. 1306.

τα οποία ανήκαν στο βακούφι του Ömer bey.¹⁰⁰ Κατά τ' άλλα, μόνο δύο βακούφια λάμβαναν τη σοδειά από τη καλλιέργεια χωραφιών συνολικά 6 çift¹⁰¹ και τα έσοδα των βακουφίων ήταν επίσης σε είδος, ενώ καταγράφεται και η είσπραξη του φόρου γης από χωράφια 100 στρεμμάτων που ανερχόταν σε 290 άσπρα ετησίως.¹⁰² Εξίσου περιορισμένα είναι και τα αμπέλια, όπως περιορισμένα είναι τα έσοδα από αυτά. Έτσι, αμπέλι 1 στρέμματος που ανήκε στο βακούφι του Hacı Umur απέδιδε το 1569-1570 μόλις 20 άσπρα ετησίως, ενώ αμπέλι 2 στρεμμάτων του βακουφίου του Cevher ağa απέδιδε 80 άσπρα, με τη σημείωση ότι ήταν ερειπωμένο.¹⁰³ Αντίθετα, περισσότερα ήταν τα αφιερωμένα βοσκοτόπια¹⁰⁴ και λιβάδια μαζί με τα χειμαδιά, που συνοδεύονταν και από αφιερώσεις ζώων (βουβαλιών και προβάτων), και πάλι όμως αποτελούσαν μικρό μέρος της βακουφικής περιουσίας. Τέλος, τα βακούφια διέθεταν κενές εκτάσεις εντός των Τρικάλων, τις οποίες νοικίαζαν, ή αμπέλια. Για παράδειγμα, το 1506 το βακούφι του Ömer bey νοικίαζε έναντι 1.000 άσπρων ετησίως 10 στρέμματα γης, κοντά στο παζάρι της πόλης, όπου κάθε Κυριακή γίνονταν αγοραπωλησίες ζώων.¹⁰⁵ Στο ΤΤ 695 το βακούφι του Turahan πλήρωνε στο δημόσιο κατ' αποκοπή 80 άσπρα ως δεκάτη για τους λαχανόκηπους που βρίσκονταν μέσα στην πόλη.¹⁰⁶

Επανερχόμενη στο θέμα των υδρομύλων, φαίνεται ότι η κατοχή τους συνέφερε για δύο λόγους: δεδομένης της έκτασης της αγροτικής εκμετάλλευσης των αρόσιμων γαιών η κατοχή μύλων ήταν αρκετά προσοδοφόρα. Προκύπτει δε ότι το βακούφι εισέπραττε ένα ποσοστό από το σιτάρι που έφθανε στο μύλο, πριν την επεξεργασία του ή ένα ποσοστό των κερδών που προέκυπταν από τη λειτουργία του. Με τα έσοδα αυτά (σε χρήμα ή σε είδος) το ευαγές ίδρυμα κατέβαλλε ένα τμήμα των μισθών των αξιωματούχων του βακουφίου, οι οποίοι πολύ συχνά λάμβαναν επιπρόσθετα του μισθού κάποια kile σιταριού ετησίως. Παράλληλα, καλύπτονταν οι ανάγκες σε τροφοδοσία των ζαβιγιέδων,

100. ΤΤ 36, σ. 1299-1305, Kiel, *ό.π.*, σ. 126-132.

101. Για τον όρο βλ. «Çiftlik», Ε.Ι. Στη μία περίπτωση γίνεται λόγος για βακουφικό τσιφλίκι (ΤΤ 695, σ. 898) και στην άλλη για σοδειά (mahsul) από «χωράφια δύο çiftlik» (ΤΤ 695, σ. 897). Στη δεύτερη περίπτωση το βακούφι είχε μόνο το δικαίωμα είσπραξης της σοδειάς και όχι και την κυριότητα, βλ. και Kiel, *ό.π.*, σ. 124

102. ΤΤ 695, σ. 902.

103. ΤΤ 695, σ. 897.

104. Στο αφιερωτήριο του Hasan bey (1531) γίνεται λόγος για βοσκοτόπι 1.000 στρεμμάτων στο χωριό Γλήνος, Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 132.

105. ΤΤ 36, σ. 1306. Βλ. και ΤΤ 36, σ. 1291.

106. ΤΤ 695, σ. 174.

των πτωχοκομείων, ακόμα και των σπιτιών όπου φιλοξενούνταν οι διερχόμενοι ταξιδιώτες. Για παράδειγμα, στο αφιερωτήριο έγγραφο του Turahan αναφέρεται ότι ένας – απροσδιόριστος – αριθμός kile σιταριού θα χρησιμοποιούνταν για την αγορά κρέατος για τα ζαβιγιέ των Τρικάλων.¹⁰⁷ Είναι σαφές επομένως ότι το βακούφι διοχέτευε στην αγορά σιτάρι ή και άλλα γεννήματα, είτε για να καλύψει τις ανάγκες είτε για να κερδίσει από το εμπόριο σιτηρών.¹⁰⁸ Στο κατάστιχο του 1569–1570 αναφέρεται για το βακούφι του Mehmed γιου του Lala Hamza ότι την περίοδο της απογραφής υπήρχαν αποθηκευμένα 1.000 kile δημητριακών (ğalle, 51.312 χγρ.). Από την άλλη μεριά, στο κατάστιχο του 1506 αναφέρεται ότι οι ανάγκες του ίδιου βακουφίου σε σιτάρι ανέρχονταν σε 144 kile Τρικάλων ετησίως (7.389 χγρ.), ενώ υπήρχε ο όρος ότι τα έσοδα του βακουφίου θα διοχετεύονταν εν πρώτοις στο πτωχοκομείο του τζαμιού και στην επισκευή των κτηρίων.¹⁰⁹ Είναι προφανές ότι το υπόλοιπο θα διοχετευόταν στην αγορά προς όφελος του βακουφίου. Εάν σκεφθεί κανείς ότι το εμπόριο των δημητριακών ήταν από τα πιο προσοδοφόρα, ειδικά όσο μειωνόταν η αγοραστική αξία του άσπρου και ανέβαιναν οι τιμές των βασικών ειδών, καταλαβαίνει κανείς την προτίμηση των ευαγών ιδρυμάτων στην απόκτηση υδρόμυλων.¹¹⁰ Επιπρόσθετα, οι φόροι που βάρυναν τα βακούφια για τους υδρόμυλους ήταν χαμηλοί: στο TT 695, πέντε βακουφικοί και ένας ιδιόκτητος μύλος εντός των Τρικάλων, με σύνολο 18 μολόπετρες, βαρύνονταν με 510 άσπρα ετησίως. Ο μεγαλύτερος ήταν του βακουφίου του Turahan (6 μολόπετρες) και του βακουφίου του Mehmed γιου του Lala Hamza (4 μολόπετρες).¹¹¹

Στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης σημαντικό ρόλο έπαιξαν και τα χρηματικά βακούφια, τα οποία γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην οθωμανική επικράτεια, παρά τις όποιες νομικές επιφυλάξεις. Τα βακούφια αυτά αποτελούνταν από ένα αφιερωμένο χρηματικό κεφάλαιο, μέρη του οποίου δίνονταν

107. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 60. Στην έκδοση της ελληνικής μετάφρασης δεν αναγράφεται ο αριθμός των kile. Στο TT 695, σ. 903, αναφέρεται ότι το βακούφι του İbrahim ağa, που αποτελείτο από ένα σπίτι για τη φιλοξενία ταξιδιωτών, συντηρούνταν από τα έσοδα ενός μύλου με μία μολόπετρα, στο χωριό Φλαμούλι.

108. Για προώθηση στην αγορά της σοδειάς σε σιτάρι από τους δερβίσηδες του ζαβιγιέ των Μεβλεβήδων στο Ικόνιο βλ. S. Faroqhi, «Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: the Worldly Affairs of the Mevlevî Dervishes (1595–1652)», *Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820*, Κωνσταντινούπολη 1995, σ. 255. Βλ. και A. Singer, *ό.π.*, σ. 121–124.

109. TT 36, σ. 1316–1317. Οι ανάγκες αυτές συνίσταντο στην πληρωμή αξιωματούχων του βακουφίου και σε είδος. TT 695, σ. 898.

110. Βλ. και S. Faroqhi, «Vakıf administration in 16th century Konya. The zaviye of Sadreddin Konevî», *JESHO XVII/2* (1974) 149.

111. TT 695, σ. 174.

ως δάνειο με τόκο που οριζόταν στο αφιερωτήριο έγγραφο (*vakfiye*) από τον ίδιο τον αφιερωτή και συνήθως ήταν χαμηλός για τα δεδομένα της αγοράς. Τα έξοδα από τους τόκους διετίθεντο για κοινωνικές σκοπούς ή για τη συντήρηση τεμενών ή την κάλυψη εξόδων από τη λειτουργία τους. Ας σημειωθεί ότι, επειδή ο έντοκος δανεισμός απαγορευόταν από τον ισλαμικό ιερό νόμο, ο τόκος δινόταν συγκαλυμμένα, μέσω του νομικού τεχνάσματος *istiğlal*, που στην ουσία αποτελούσε εικονική πώληση.¹¹²

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο κατάστιχο του 1569/70 υπάρχουν 14 χρηματικά βακούφια, με αφιερωμένο κεφάλαιο που κυμαίνεται από 3.000 έως 51.000 άσπρα, ενώ σε άλλα 10 βακούφια μεταξύ της αφιερωθείσας περιουσίας συγκαταλέγεται και χρηματικό ποσό, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις (7 στα 10) αναφέρεται ότι θα δινόταν ως δάνειο. Παρά το γεγονός ότι – θεωρητικά – έπρεπε να αποφεύγεται ο όρος *pih* («τόκος»), αυτός χρησιμοποιείται ευρύτατα στο ΤΤ 695.¹¹³ Ο τόκος ήταν 10%, εκτός από το βακούφι του *baba Memieddin*, ο οποίος είχε αφιερώσει – μεταξύ άλλων – 9.000 άσπρα, με τόκο 1.200 άσπρα, δηλαδή 13,3%.¹¹⁴ Συχνά επίσης οι διαχειριστές των βακούφιων δάνειζαν με μεγαλύτερο τόκο από αυτόν που όριζε το αφιερωτήριο έγγραφο, καθώς ήταν ασύμφορος ο δανεισμός χρημάτων με τον ίδιο – χαμηλό – τόκο που είχε προσδιοριστεί δεκαετίες ή και αιώνες πριν.¹¹⁵ Άλλωστε, το μεγαλύτερο πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν τα βακούφια αυτά ήταν η απώλεια της αξίας του χρήματος λόγω του πληθωρισμού ή/και η μη ανταπόκριση των δανειοληπτών στις υποχρεώσεις τους. Από την άλλη πλευρά η ύπαρξη αφιερωμένου κεφαλαίου άφηνε περιθώρια στον όποιο διαχειριστή για καταχρήσεις.¹¹⁶ Ας σημειωθεί ότι οι έλεγχοι του απογραφέα στο ΤΤ 695 αφορούσαν την τύχη του αφιερωμένου κεφαλαίου, ενώ δεν γίνονταν έλεγχοι για τους λόγους που τα βακουφικά κτίσματα είχαν αφεθεί να ερημώσουν.¹¹⁷

112. Çizakça, ό.π., σ. 46–47. και γενικά για τα χρηματικά βακούφια, σ. 42–56.

113. Yediyıldız, ό.π., σ. 119.

114. ΤΤ 695, σ. 901. Στην αφιερωμένη περιουσία προστέθηκαν και άλλα 500 άσπρα, που δόθηκαν από τη σύζυγο του αφιερωτή, με τον όρο ότι από τον τόκο θα πληρώνονταν τα έξοδα για την προμήθεια λαδιού για το τέμενος που ίδρυσε ο σύζυγός της. Ο τόκος στην περίπτωση αυτή δεν αναφέρεται.

115. Η Μουταφσίεβα αναφέρει ότι σε ορισμένα αφιερωτήρια έγγραφα ο τόκος έφθανε το 15%. Βλ. Moutafchieva, *Le Vakif*, σ. 201. Κατά τον Yediyıldız, ο τόκος δεν υπερέβαινε το 15%. Yediyıldız, ό.π., σ. 119. Βλ. επίσης Çizakça, ό.π., σ. 49, Balta, ό.π., σ. 83, Jennings, ό.π., σ. 285, Säbev, ό.π., σ. 138–139. Τον 16ο αιώνα στα βακούφια της Αδριανούπολης ο τόκος ήταν 10%. Gerber, ό.π., σ. 38.

116. Βλ. και O. Säbev, ό.π., σ. 142–143.

117. ΤΤ 695, σ. 898, 903, 904, 905–906.

Ανεξάρτητα, πάντως, από το ύψος του τόκου και την εξέλιξή τους, είναι γεγονός ότι τα βακούφια αυτά έπαιζαν το ρόλο των πιστωτικών ιδρυμάτων σε μια οικονομία που τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα είχε ανάγκη από ρευστό. Με τον τρόπο αυτό τα βακούφια τόνωναν τη λειτουργία της αγοράς και συνέβαλαν στην καλύτερη κυκλοφορία του χρήματος. Ας σημειωθεί ότι στο αφιερωτήριο έγγραφο του Hasan bey, το 1531, αναφέρεται η αφιέρωση 155.000 άσπρων που θα δίνονταν στους εμπόρους του μπεζεστενιού της Λάρισας με τόκο 10%.¹¹⁸ Άλλωστε, «πελάτες» των βακουφίων ήταν και τα μοναστήρια, όπως η Ι.Μ. Βαρλαάμ, η οποία σε χοτζέτι του 1603 καταγράφεται ότι εξόφλησε το δάνειο των 2.000 άσπρων που είχε λάβει από το βακούφι του Mustafa canavuş.¹¹⁹

Η συμμετοχή των βακουφίων στην κίνηση της τοπικής (και όχι μόνο) αγοράς είτε με την πώληση προϊόντων ή την παροχή δανείων είτε μέσω των βακουφικών καταστημάτων-εργαστηρίων καταδεικνύει την επιχειρηματική διάσταση της δραστηριότητάς τους, η οποία συνυπήρχε με τη φιλανθρωπική. Το ερώτημα είναι κατά πόσο η δραστηριότητα αυτή είχε συνέχεια και μετά το θάνατο του αφιερωτή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το βακούφι του Turahan bey. Το 1454-1455 τα έσοδα της αφιερωμένης περιουσίας εντός Τρικάλων ανέρχονταν σε 13.000 άσπρα,¹²⁰ ενώ το 1506 εκτινάχθηκαν σε 31.740 άσπρα. Σημειώνεται ότι το 1454 ζούσε ο ιδρυτής του βακουφίου, ενώ στη μετέπειτα αύξηση των εσόδων συνέβαλε ο γιος του Ömer, διαχειριστής του βακουφίου μετά το θάνατο του πατέρα του. Αντίθετα, από το 1506 έως το 1569-1570 η περιουσία του βακουφίου εντός Τρικάλων δεν αυξήθηκε ιδιαίτερα και τα έσοδα ανήλθαν σε 33.000 άσπρα και 330 kile σιταριού (16.933 χγρ.).

Ενδεικτική της οικονομικής στρατηγικής που ακολούθησε ο Ömer bey αποτελούν τα δύο αφιερωτήρια έγγραφα των βακουφίων του. Στο πρώτο έγγραφο του 1474 η βακουφική περιουσία του δικού του ευαγούς ιδρύματος αποτελούνταν από τουλάχιστον 10 «ξενοδοχεία» (χάνια),¹²¹ 44 καταστήματα-εργαστήρια (dükkan), 17 οικίες, απροσδιόριστο αριθμό παντοπωλείων και κρεοπωλείων, 7 βυρσοδεφεία, 1 χαμάμ και 3 μύλους. Σ' αυτά προστίθενται άλλοι 9 μύλοι που βρίσκονται στην αγροτική ενδοχώρα της πόλης. Στο δεύτερο αφιερωτήριο, του 1484, η βακουφική περιουσία αυξήθηκε: αναφέρονται 85

118. Γουλούλης, *ό.π.*, 132.

119. Ι.Μ. Βαρλαάμ, Δέσμη 4, φιλμ 9, # 4.

120. Delilbaşı και Ankan, *ό.π.*, σ. 34-35

121. Δεν είναι ακριβής ο αριθμός γιατί σε μία περίπτωση το έγγραφο κάνει λόγο για «σύνολο ξενοδοχείων», Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 75.

εργαστήρια, 29 βυρσοδεφεία, 10 εργαστήρια κατασκευής τσόχας, απροσδιόριστος αριθμός «ναλμπάνικων» (πεταλωτικών εργαστηρίων), ενώ προστίθενται άλλα 2 «ξενοδοχεία», 3 λουτρά και γαίες εντός της πόλης. Προστίθενται επίσης και 52 μύλοι, βοσκοτόπια και απροσδιόριστος αριθμός βουβαλιών, που βρίσκονται στο χωριό Πετρόπουλο. Και στις δύο περιπτώσεις μεγάλο μέρος της βακουφικής περιουσίας αποκτήθηκε με αγορά, ενώ αντικείμενα της αγοράς είτε ήταν τα ίδια τα κτίσματα είτε η γη πάνω στην οποία κατασκευάστηκαν τα εργαστήρια.¹²² Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι το σύνολο των εξόδων του βακουφίου (συμπεριλαμβανομένων και των ιδρυμάτων της Λάρισας), στο έγγραφο του 1474 ανέρχεται σε 33.860 άσπρα και 488 kile σίτου ετησίως, ενώ το 1484 εκτοξεύθηκαν στα 80.129 άσπρα και 947 kile σίτου ετησίως.

Από τα υπόλοιπα συγκρίσιμα βακούφια, 3 (των Mehmed, γιου του Lala Hamza, Cevher ağa και Ayas) παρουσιάζουν αύξηση της περιουσίας τους, η οποία συνίσταται στην αφιέρωση ρευστού μετά το 1506, παρά το γεγονός ότι η ακίνητη αστική και αγροτική περιουσία παρέμενε περίπου η ίδια και για ορισμένα από τα περιουσιακά στοιχεία αναφέρεται ως ερειπωμένη. Ένα βακούφι δεν παρουσίασε μεταβολές στην περιουσία του (το βακούφι του Hoşkadem) και σε ένα η αφιερωμένη περιουσία είναι σε μεγάλο βαθμό ερειπωμένη (στο βακούφι του Hacı Umur).

Η τύχη του βακουφίου μετά το θάνατο του αφιερωτή εξαρτιόταν από τις κινήσεις των διαχειριστών. Δύο διατάγματα του 1572, που απευθύνονται στους καδήςδες της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας, κάνουν λόγο για ατασθαλίες των διαχειριστών των βακουφίων του Turahan και του Ömer. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται ότι τα βακουφικά κτήρια σε Αδριανούπολη, Ergene (Uzunköprü), Μάλγαρα, Τρίκαλα, Λάρισα και Σέρρες έχουν ερειπωθεί και ο διαχειριστής του βακουφίου Ali, bey του Μυστρά, έχει καταχραστεί τις προσόδους των βακουφικών χωριών (Kirk Kavak-Pağlu) και έχει πουλήσει τα ζώα που ανήκαν στο βακούφι. Για όλα αυτά διατάσσονται οι καδήςδες να ελέγξουν τους λογαριασμούς του βακουφίου.¹²³ Το δεύτερο διάταγμα αφορά το βακούφι του Ömer bey και είναι περισσότερο λεπτομερές. Αναφέρεται σε επιστολή που απέστειλε ο bey των Ιωαννίνων Mustafa, συγγενής του Ömer και επόπτης του βακουφίου, ότι ο διαχειριστής, ζαΐμης Hizir, καταχράστηκε την περιουσία του βακουφίου, άφησε να ερειπωθούν τα ευαγή ιδρύματα στους καζάδες της Λάρισας, Τρικάλων, Λαμίας και Φαναρίου, δεν απέδωσε τους μισθούς στους δικαιούχους, καταχράστηκε τις προμήθειες του πτωχοκομείου, κρατούσε για

122. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 74-76, 91-98, 110.

123. MD 19, σ. 87, # 192. 28 Muharrem 980 (10.6.1572).

τον εαυτό του ή έδινε σε γνωστούς του χωρίς ταπού βακουφικές γαίες και χρωστόυσε στο βακούφι 3.000–4.000 άσπρα. Για όλα αυτά απεστάλη από την Υψηλή Πύλη ο τσαούσης İskender, και διατάσσονται οι καδήδες να ερευνήσουν τους λογαριασμούς και τα κατάστιχα του βακουφίου. Αν αποδεικνύονταν τα παραπάνω, ο διαχειριστής όφειλε να αποδώσει τα οφειλόμενα και να επιστρέψει στο βακούφι τις γαίες που καταπάτησε.¹²⁴ Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα δώδεκα κάτοικοι του σαντζακιού των Τρικάλων διαμαρτυρήθηκαν στην Υψηλή Πύλη για τον Hizir, ότι τους είχε κατηγορήσει αδικώς ως κακοποιούς (ehl-i fesad), με αποτέλεσμα να καταδικαστούν σε υποχρεωτική υπηρεσία στις γαλέρες και οι μισοί να πεθάνουν. Οι υπόλοιποι ζητούσαν την απαλλαγή τους, λέγοντας ότι είναι αθώοι, την οποία και πέτυχαν.¹²⁵

Τα παραπάνω καταδεικνύουν αφενός τον ενίοτε αρνητικό ρόλο των διαχειριστών των βακουφίων και αφετέρου την παρέμβαση του κράτους στον έλεγχο των οικονομικών των ευαγών ιδρυμάτων. Ο έλεγχος αυτός ασκούταν ad hoc, όπως στις παραπάνω περιπτώσεις, αλλά και σε τακτική βάση, με τον ετήσιο έλεγχο των βακουφικών λογαριασμών ή με αφορμή τη σύνταξη απογραφικών καταστάσεων, όπως στο TT 695 όπου ο απογραφέας ήλεγχε την τύχη των αφιερωμένων χρηματικών κεφαλαίων. Ας σημειωθεί ότι από τα τέλη του 18ου αιώνα τα βακούφια των Turahan, Ömer και Hasan εμφανίζονται να ανήκουν στα ευαγή ιδρύματα τα έσοδα των οποίων διατίθενταν υπέρ της Μέκκας και της Μεδίνας, αν και το αξίωμα του διαχειριστή παρέμενε εντός της οικογενείας των Τουραχανιδών, ενώ η εποπτεία ανήκε στον Darüssade ağa.¹²⁶ Η εξέλιξη αυτή πιθανότατα να οφείλεται σε παρέμβαση του κράτους με αφορμή συμβάντα κακοδιαχείρισης.

Συμπερασματικά, η σύνδεση της αστικής ανάπτυξης και του θεσμού του βακουφίου επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση των Τρικάλων. Η ώθηση που δόθηκε στην οικονομία, η κατασκευή των απαραίτητων δημοσίων έργων και ο πολεοδομικός ιστός οφείλονται εν πολλοίς στα ευαγή ιδρύματα. Πάνω απ' όλα όμως, η ίδρυση των βακουφίων αποτελούσε μια πρακτική κοινωνικά και πολιτισμικά επιβεβλημένη για τον μουσουλμανικό πληθυσμό, με ευρύτερες όμως συνέπειες. Τέλος, το δίκτυο των βακουφικών ιδρυμάτων στα αστικά κέντρα ήταν αρκετά εκτεταμένο, ώστε να συμπεριλαμβάνει και τους μη μουσουλμάνους υπηκόους του σουλτάνου.

124. MD 19, σ. 86, # 190. 28 Muharrem 980 (10.6.1572).

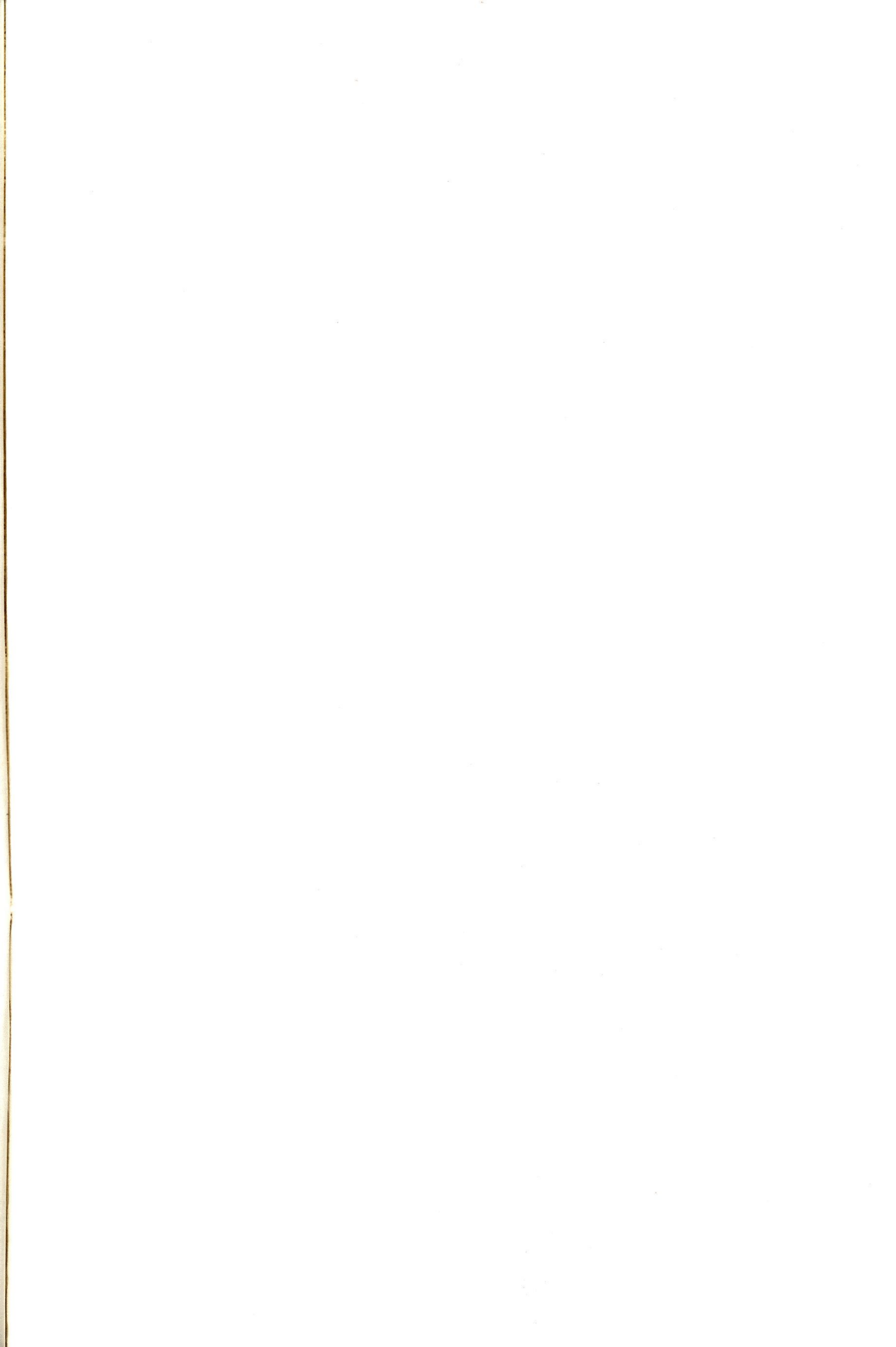
125. MD 21, σ. 285, # 676. 8 Zilhicce 980 (11.4.1573). Το διάταγμα απευθύνεται στον bey της Ναυπάκτου.

126. Βλ. ενδεικτικά D.HMH. GTRH.ÖMRB, dosya 93, gömlek 16 και Γουλούλης, ό.π., σ. 46–47, όπου φερμάνι του 1862.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 1 Κώστας Αγγελάκος
ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΟΔΙΟΡΙΣΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΤΡΟΠΟ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥΣ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
- 15 Ήλιος Αντωνόπουλος
ΠΑΝΤΑ ΑΤΕΛΗ, ΚΑΙ ΑΘΛΙΑ ΚΑΙ ΑΧΡΗΣΤΑ.
ΚΩΔΙΞ PARAVISINUS GRAECUS 36 (14ος-15ος ΑΙ.)
ΓΡΑΦΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΥΜΕΝΑ
- 43 Βάιος Βαϊόπουλος
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ:
ΑΛΛΙΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
- 59 Ήλιος Γιαρένης
ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΡ. 20 ΤΗΣ ΖΩΣΙΜΑΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΕΝΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΟ ΚΑΙ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
- 75 Αθανάσιος Αγγ. Ευσταθίου
Ο ΚΩΔΙΚΑΣ 1066 ΤΗΣ ΕΒΕ
(ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΔΟΥΣΙΚΟΥ)
ΚΑΙ ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 125 Σοφία Λαΐου
ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΒΑΚΟΥΦΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ,
15ος-16ος ΑΙΩΝΑΣ
- 151 Ευδοκία Ολυμπίτου
ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΧΩΡΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΣΚΑΛΑ
Παρατηρήσεις για τη διαμόρφωση μιας νησιώτικης πόλης
- 181 Θεοδόσης Πυλαρινός
MULTUM IN PARVO: ΑΠΟ ΤΟ «ΠΙΣΤΟΜΑ!»
ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΘΕΟΤΟΚΗ
ΣΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΗΨΗ ΤΟΥ «ΑΣΠΡΟΠΟΤΑΜΟΥ»
ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
- 193 Ήλιος Κ. Σβέρκος
ΑΡΠΑΛΟΣΚΥΤΑ?

- 203 Κώστας Σμπόνιας
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ
- 225 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ
- 247 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΖΗΤΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 295 Δημήτρης Τσουγκαράκης
Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΣΤΟ ΛΕΙΒΑΔΑ ΣΕΛΙΝΟΥ
- 303 Τζελίνα Χαρλαύτη
ΜΕΓΙΣΤΑΝΕΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
Ο ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

ISSN: 1791-289X